

Α

Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων Θεῶν «Εὐάλωτον ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»

Ἡ περιδιάβασις εἰς τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους πάντα ἐνδιάφερουσα καὶ πάντα ἀποκαλυπτική, ἀκόμη κι ὅταν γιὰ πολλοστὴ φορὰ ἐνδιατρίβεις στὰ ἴδια κείμενα ἢ στοὺς ἴδιους χώρους· ὅταν μάλιστα ἔχεις τὴν μανία νὰ καταγράφεις τὶς ἐντυπώσεις σου, εἴτε στὸ περιθώριο τῶν σελίδων τῶν βιβλίων, εἴτε χωριστά, ἔχεις τὴν ἀνεση τῆς συγκρίσεως τῶν ἐρεθισμάτων ἐκάστης στιγμῆς· ἀένας πηγὴ ἐμπνεύσεως εἶναι, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε καὶ κάτι καθιερωμένο, καὶ θὰ εἶναι αὐτὴ ἀστείρευτη στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰ συμπεράσματα, οἱ προβληματισμοὶ ἀπορρέουν, ἢ καλύτερα ἐκπηγάζουν, πάντοτε ἀπ' τὶς τρέχουσες ἐντυπώσεις τῆς καθημερινότητος, κυρίαρχες ἢ μὴ δὲν ἔχει σημασία, ἀλλὰ δείχνουν καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὴν προβληματικὴ σου· «βλέπουμε ἢ ζοῦμε τὴν σοφία τοὺς ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν συνθηκῶν τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς καὶ μόνο».

Εἴμαστε ἡ γενιὰ τῆς τεχνοκρατικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπως εἶχε αὐτὴ θεοποιηθεῖ στὴν μεταπολεμικὴ ἐποχὴ καὶ εἶχε διεισδύσει ὡς ἰδεολογία, ἀνεξαρτήτως πολιτικῆς ἀποχρώσεως, σὲ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα· ἡ ἐξειδίκευση ἦταν τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῶν νέων, νὰ μάθουν καλὰ τὴν εἰδικότητά τους, μὲ πρῶτες τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ τὴν Ἰατρικὴ στὴ συνέχεια, καὶ μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία, τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο. Ὁ νέος στὸ τότε Γυμνάσιο ἦταν ὅπωςδήποτε καλὸς στὰ φιλολογικὰ ἢ στὰ μαθηματικὰ, καὶ στὰ δύο δὲν γινόταν ἢ τουλάχιστον ἦταν τόσο σπάνιο, πὺ ἀποτελοῦσε χτυπητὴ ἐξαίρεση· τὸ πίστευες κι ὁ ἴδιος, ἔστω κι ἂν ἔπαιρνες καλοὺς βαθμοὺς καὶ στὰ μαθηματικὰ καὶ στὰ φιλολογικὰ, εἶχες ἐπιλέξει τὸν δρόμο σου. Ἐπειτα οἱ συνθῆκες στὴν ἐπαρχιακὴ πόλη ἦταν πολὺ ἄσχημες, κτίρια δὲν ὑπῆρχαν καὶ τὰ σχολεῖα λειτουργοῦσαν πρῶτῃ ἢ ἀπόγευμα, ἐνῶ καὶ οἱ καθηγητὲς ἦταν λίγοι μὲ τάξεις τῶν ἑκατὸ μαθητῶν μπροστὰ τους, πολλοὶ ἀπ' τοὺς ὁποίους σὲ μεγάλη ἡλικία.

Αὐτὰ ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ ἕναν καὶ μόνο λόγο, διότι, ὅταν ἄρχισες τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἤσουν ἀντονα ἐπηρεασμένος ἀπ' τὴν νοοτροπία αὐτὴ, μὲ ἕναν ἀκόμη καθοριστικὸ παράγοντα. Εἶχε καλλιεργηθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι κουράζονταν ἄδικα τὰ παιδιὰ μὲ τὴν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν, τοὺς παρακείμενους, τὰ ἀπαρέμφορα, τὶς ὑπογεγραμμένες, τὶς ψιλές, τὶς δασεῖες καὶ τὶς δοτικές, τὰ μακρὰ καὶ τὰ βραχέα καὶ δὲν ἀφομοίωσαν τὸ πνεῦμα τῶν συγγραφέων, ἐνῶ μὲ τὶς καλὲς μεταφράσεις μεταφέρεται στὸ μυαλὸ τῶν νέων ἢ οὐσία τῶν κειμένων καὶ ἔτσι ἀντλοῦν περισσότερο ἀπ' τὸν πολιτισμὸ τους· ἀπλοϊκὸς μῦθος, ἂν ἦταν μόνο μῦθος κι ὄχι τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ ἀντανακλοῦσε καὶ αὐτὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἡμερῶν,

τὴν ἄμεση καὶ πλήρη προσαρμογὴ πρὸς τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο, μὲ τὸν ἀπίστευτο γιὰ τὴν ἐποχὴ τεχνικὸ πολιτισμὸ, τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια. Ὅπως δὴποτε τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου ἦταν πάρα πολλά, ἐνῶ ἐμεῖς εἶχαμε ζήσει τὴν παράτασή του, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, γιὰ ἄλλα ἕξι χρόνια.

Ἡ προσέγγιση τῆς προσαρμογῆς στὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς κλασικῆς παιδείας εἶχε τὶς ρίζες τῆς στὴν βιομηχανικὴ λογικὴ, καπιταλιστικὴ καὶ κομμουνιστικὴ, διότι ἀνταποκρινόταν καλύτερα στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τους· καλοὺς καὶ ἐξειδικευμένους ἐργάτες ἀναζητοῦσαν ἀμφοτέρω τὰ συστήματα, ἀλλὰ καὶ πιστοὺς καὶ πειθαρχημένους ὁπαδοὺς τῆς ιδεολογίας τους, αὐτὸ ἦταν τὸ κριτήριον μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς νομοτελειαικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἢ κάθε μιὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς. Ἦταν κοινὴ πεποίθηση πλέον αὐτό, καὶ δὲν χωροῦσε ἀμφισβήτηση, διότι τότε σὲ ἀπέβαλαν ἀμφοτέρω τὰ συστήματα εἰς τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον, γινόντων ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος· ἡ ἀνοχὴ εἶχε ὄρια αὐστηρῶς προκαθορισμένα, εἶχες τὴν ἄνεση τῆς ταλαντεύσεως μεταξὺ τῶν δύο ιδεολογιῶν καὶ ὄχι πέραν αὐτῶν.

Τὰ πρῶτα σπέρματα φύτρωσαν κατὰ τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀπ' τὴν μετάφραση, ὅταν τυχαῖα ἔπεφτε τὸ μάτι στου καὶ στὸ ἀρχαῖο κείμενο κι ἔβλεπες ὅτι δὲν ἀνταποκρινόταν αὐτὸ στὸ πρωτότυπο, ἔστω καὶ μὲ τὰ λίγα ἀρχαῖα πὺρ γνώριζες· ρώτησες φίλους σου φιλολόγους καὶ σοῦ εἶπαν, ὅτι αὐτὸ συμβαίνει, διότι πρόκειται γιὰ μετάφραση ἐκ τοῦ γερμανικοῦ, ὅπως εἰς τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος κι ὄχι ἀπ' τὸ πρωτότυπο. Ἡ ὀργὴ ἦταν ἀπερίγραπτη, μὲ αὐθόρμητη πλέον τὴν ἀντίδραση γιὰ ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ μὲ τὴν περιποίηση δεόντως ὅλων τῶν φιλολόγων· ὅταν ὁ θεωρούμενος κορυφαῖος τότε Ἑλληνιστῆς καταφεύγει στὴν γερμανικὴ μετάφραση γιὰ τὶς λεπτὲς ἔννοιες τοῦ «Φαίδωνος», ὅπως διαπίστωσης ἀργότερα, τότε γιὰ ποιὲς καλὲς μεταφράσεις μιᾶμε, ἀφοῦ τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολουθοῦσαν οἱ περισσότεροὶ μεταφραστῆς; Μία δεκαετία περίπου ἀργότερα οἱ ἴδιοι αὐτοὶ εὐλογοῦσαν τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος μὲ μεταμεσονύκτια τροπολογία, ὅποτε ἡ ὀργὴ ἀποκορυφώθηκε· καταλάβαινες ὅτι κάτι πολὺ πιὸ σοβαρὸ συνέβαινε.

Ἡ λογικὴ ἦταν σαφέστατη, ἔστω κι ἂν τότε ἦταν δυσκολοδιάκριτη, κάτω ἀπ' τὴν εὐφορία τῶν ιδεολογικῶν προσδοκιῶν, ἀλλὰ σήμερα εἶναι διαφορετικὰ τὰ πράγματα· ἐπιδίωξη ἦταν ἡ συρρίκνωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ λόγου τῆς, τῆς γλώσσης τῆς -ἂν καὶ εἶναι ἀδύνατη ἡ διάκριση τῶν δύο, ἀλλὰ τότε ἐθεωρεῖτο μᾶλλον δεδομένη, διότι πίστευαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ πράγματα, ὁ νοῦς ἢ ἡ διάνοια, ὁ λόγος καὶ ἡ γλῶσσα-, σὲ ἀπλὸ ὄργανο, στὰ πλαίσια τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, μέσῳ τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς τεχνολογίας. Μὲ τεχνικὸ τρόπο, ἰσχυρίζονταν, ἀντιμετωπίζονται ὅλα τὰ προβλήματα, ἀφοῦ ἡ τεχνολογία ἦταν ἡ κυρίαρχη ιδεολογία καὶ ὁ Ἕρμης, ὁ χωλὸς θεός, ὁ μέγας θεός τῆς, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρονταν σχεδὸν

καθόλου σὲ αὐτόν. Ἡ αἴσθησις τοῦ ὠραίου, τοῦ κάλλους ὡς τρόπος ζωῆς ἔλειπε, ἀφοῦ καὶ στὸ Δημοτικὸ καταργήθηκε ἡ καλλιγραφία, διότι ἦταν, ἔλεγαν, βάρος στὰ παιδιὰ, ὅπως θεωρήθηκαν βάρος καὶ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα· ὅσο πιὸ ἀπλοϊκὰ καὶ ἀπλουστευτικὰ γινόταν ἡ διδασκαλία, τόσο λιγώτερο κουράζονταν τὰ παιδιὰ καὶ τόσο περισσότερα μάθαιναν, ἔλεγαν!

Αὐτὸ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ποτέ, παρὰ τὸ ἀντίθετο, τὰ παιδιὰ τελειώνουν τὸ σχολεῖο μὲ ὄλο καὶ ὀλιγώτερες γνώσεις καὶ τὸ χειρότερο, μὲ σημαντικὴ ὑστέρηση στὴν ἱκανότητα κρίσεως καὶ ἀξιολογήσεως, δημιουργικῆς σκέψεως· τὸ μυαλό τους, ἂν ἀκολουθοῦσαν πιστὰ τὸ πρόγραμμα, δούλευε ἀπλᾶ καὶ ἀπλουστευτικὰ μόνο, μονοσήμαντα, ὅπως τὸ μυαλό τοῦ φύσει δούλου. Οἱ μεγαλύτεροι θυμόμαστε ὅτι οἱ παπποῦδες μας τοῦ Σχολαρχείου, ἦταν ἐκπληκτικοὶ στὴν καλλιγραφία, μάθαιναν καλύτερα γράμματα, ἀπ' τὰ παιδιὰ μας καὶ τὰ ἐγγόνια μας τοῦ Πανεπιστημίου κι εἶχαν πιὸ δημιουργικὴ σκέψη, χάρις στὴν ὁποία ἐπετέλεσαν τοὺς ἄθλους τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ τοῦ 1940, τῆς ἀπορροφήσεως τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ οικονομικοῦ θαύματος τὸ 1950 καὶ 1960, τοῦ δευτέρου στὸν κόσμον μετὰ τὸ γερμανικόν.

Ἡ ὀξύνοια καὶ ἡ ἱκανότης συνθέσεως ἐπιδιωκόταν μετὰ μανίας νὰ περιορισθοῦν μὲ τὸ νέο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα κι ἀπόμεινε μόνο ἡ προφορικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας, τοῦ παπποῦ καὶ τῆς γιαγιᾶς κυρίως, ἐπειδὴ σὲ πολλές περιπτώσεις καὶ ἡ μάνα, ὡς ἀριστερὴ καὶ προοδευτικὴ, ἀποδέχθηκε τοὺς νέους κανόνες καὶ κανονισμούς. Σκοπὸς ἦταν, ὅπως ἀποδεικνύεται μετὰ ἀπὸ τριανταπέντε χρόνια μονοτονικοῦ συστήματος, ἡ διαστρέβλωση τῆς σκέψεως τῶν παιδιῶν, ἡ ἀπορρυθμισή της, μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὴν ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος σὲ λέξεις καθημερινῆς χρήσεως, ὅπως τὴν ἀντικατάσταση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος ἀμέσως μὲ τὸ τροπικὸν ἄμεσα· τὸ παιδί αἰσθανόταν καὶ αἰσθάνεται νὰ σταματᾷ τὸ μυαλό του, παθαίνει πνευματικὸ διχασμό, ὅταν ἡ δασκάλα τοῦ λέει - ὅσες δασκάλες τὸ χρησιμοποιοῦν, γιατί οἱ περισσότερες πρὸς τιμὴν τους δὲν ἀκολουθοῦν τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα-, «Φέρε μου ἄμεσα Γιωργάκη τὸ τετράδιο», ἐνῶ ἡ γιαγιά του καὶ ἡ μάνα του, ἀπαντοῦν, ὅταν αὐτὸ τις φωνάζει, «Τὸ γάλα μου!» «Ἀμέσως παιδί μου». Δὲν ἦταν καθόλου τυχαῖα ἡ ἐπιλογή -ὅπως ἔχουμε ἀποδείξει καὶ ἔχουμε ἐπαναλάβει πολλές φορές, καὶ μὲ πληθώρα ἄλλων παραδειγμάτων-, ἀλλὰ προγραμματισμένη κυβερνητικὴ ἀπόφαση.

«Ευάλωτον ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»

Ὅταν ὁ Πλούταρχος εἰς τὴν ἠθικὴν πραγματείαν του, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», ἀποφαίνεται ὅτι, «ἦνθησε δ' ἡ τραγωδία καὶ διεβοήθη, θαυμαστὸν ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν κατ' ἀνθρώπων γενομένη καὶ παρασχοῦσα τοῖς μύθοις καὶ τοῖς πάθεσιν ἀπάτην, ὡς Γοργίας φησὶν»¹, γνωρίζει ἄριστα ὅτι δίδει τὴν πραγματικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐλληνικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴν τραγωδίαν· διαφέρει ὅπωςδήποτε ἀπ' τὴν λατινικὴ θεώρηση τῆς ἐπιδείξεως πολιτικῆς ἰσχύος, ἂν ὑπῆρχε πράγματι τραγικὴ ποίηση τὴν ἐποχὴ τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας τῶν Ῥωμαίων, ὅταν ἐπικὴ ποίηση, δράμα, ἱστορία ἐγράφοντο κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ μὲ πλούσια χορηγία τοῦ ταμείου του, μὲ σκοπὸ τὴν δόξαν τῆς αὐτοκρατορικῆς Ῥώμης καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ πρὸς τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία· δὲν ἐπιδιώκουμε τὴν ἐξάντληση τοῦ θέματος στὴν πραγματεία αὐτή, πολλὰ ἔχουν ἀναφερθεῖ σὲ ἄλλες «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», ἀπλὴ μνεία γίνεται, διότι ἄλλο εἶναι τὸ θέμα μας, ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία τῆς τραγωδίας χωρὶς ἄμεση δημοκρατία καὶ ἐλεύθερη κριτικὴ σκέψη εἶναι τουλάχιστον κάτι τὸ ἀδιανόητο. Τί μᾶς λέει ὁ μεγάλος φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης; «ἄνθησε δὲ ἡ τραγωδία καὶ ἔλαμψε, ἐπειδὴ ἔγινε θαυμάσιο ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ παρέσχε στοὺς μύθους καὶ στὰ πάθη ἀπάτη, ὅπως λέει ὁ Γοργίας». Ἐπισήμανε ὅτι, ἡ λάμψη τῆς τραγωδίας ἦταν στὴν πραγματικότητα ἀπάτη, διότι δὲν ἀπέδιδε τὴν ἀλήθεια οὔτε γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα οὔτε γιὰ τὰ μυθολογικά, τὸ πάθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν ἐξέφραζε· γνώριζαν δηλαδὴ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, στοὺς ὁποίους ἐπανεδιδάσκετο ἡ τραγωδία, ὅτι δὲν παρουσιάζονταν τὰ γεγονότα, ὅπως συνέβησαν, ἀλλὰ ὅπως ἄρμοζε στὴν τραγικὴ πλοκὴ τοῦ ἔργου, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Δὲν εἶχαν αὐταπάτες οἱ Ἕλληνες καὶ δὲν ἐνοχλοῦνταν καθόλου, ὅταν ἔβλεπαν, κατὰ μία ἐκδοχὴ ὁ Εὐριπίδης νὰ τοποθετεῖ τὴν Ἑλένη στὴν Τροία, ὅπως εἰς τὰς «Τρωάδας» ἢ εἰς τὴν «Ἐκάβην», καὶ κατὰ ἄλλη εἰς τὴν Αἴγυπτον, εἰς τὴν «Ἑλένην», ὅπως ἀντιστοίχως καὶ οἱ ἄλλοι τραγικοὶ τοὺς ἥρωες στὰ ἔργα τους.

Ἡ τραγωδία πρωτίστως, καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τὸ ἀπλὸ δράμα, ἢ σάτυρα ἢ ἡ κωμωδία, παρουσιάζεται στοὺς μύθους καὶ στὰ πάθη ὡς ἀπάτη, ὅπως τοὺς ἔπλεκε ὡς θαυμάσιο ἀκρόαμα καὶ θέαμα ὁ τραγικὸς ποιητής· δηλαδὴ, ἡ παρουσίαση, διδασκαλία τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἕλληνες, τῶν μύθων, ὡς θαυμάσιο ἀκρόαμα πρῶτον καὶ θέαμα δεύτερον, ἦταν ἡ τραγωδία στὸ σύνολό της· ὡς ἀκρόαμα πρῶτον, διότι συμβάλει στὴν διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἤθους τῶν πολιτῶν, καὶ ὡς θέαμα, δεύτερον, διότι καλλιιεργεῖ ταυτοχρόνως τὴν καλαισθησία τους. Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸν ὀρισμὸν της ἐκκινεῖ μᾶλλον ἀπ' τὴν ἴδια μὲ τὸν Γοργία

¹ Πλούταρχου, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», 348γ καὶ Diels, «Προσωκρατικοί», Β23, Π305,26, (μετάφραση δική μου).

προβληματική, αλλά ώριμότερη πλέον έναν αιώνα αργότερα, καθώς είχε μεσολαβήσει ή έκπτωσης της ελευθέρως πολιτικής πρακτικής και είχε εμφανη τα αποτελέσματά της: «Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν»². Τί εἶναι ἡ τραγωδία; «μίμησις πράξεως», ἀπομίμηση τῆς ὅποιας πράξεως κι ὄχι ἀναπαράστασή της, περισσότερο ἢ ὀλιγότερον πιστή, «σπουδαίας καὶ τελείας», ἡ ὁποία πρᾶξις εἶναι σπουδαία καὶ ὀλοκληρωμένη, τέλεια, αὐτὴ καθεαυτῆ, «μέγεθος ἐχούσης», μὲ συγκεκριμένο μέγεθος, ἀρχή, μέση καὶ τέλος, «ἡδυσμένῳ λόγῳ», μὲ ἀρμονικό, μουσικό λόγο, «χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις», ὅπως καὶ ὅτι στίς ἐπὶ μέρους σκηνές της, στὰ μόριά της, δὲν παρουσιάζονται ὅλες οἱ σκηνικές μορφές, «δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας», μὲ δράση τῶν ὑποκριτῶν καὶ ὄχι μὲ ἀπαγγελία τοῦ ἑνός, ὅπως γινόταν στὸ ἔπος, καὶ «δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν», καὶ μὲ ἔλεος καὶ φόβο ὀλοκληρώνουσα τὴν κάθαρσιν αὐτῶν τῶν παθημάτων. «Τραγωδία λοιπὸν εἶναι μίμησις πράξεως σοβαρᾶς καὶ τελείας (καθ' ἑαυτήν), ἡ ὁποία ἔχει (ἀρκετὸν) μέγεθος, διὰ λόγου ἡδυσμένου μὲ χωριστὰ ἕκαστον εἶδος (ἡδύσματος) εἰς τὰ (διάφορα) αὐτῆς μέρη, καὶ διεξαγωγμένη διὰ δράσεως καὶ οὐχὶ δι' ἀπαγγελίας, ἐπιτυγχάνουσα διὰ τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου (ποῦ διεγείρει) τὴν κάθαρσιν τῶν τοιούτων (οἰκτρῶν καὶ φοβερῶν) παθημάτων».

Τὸ κριτήριο τῆς τραγωδίας δὲν εἶναι ὁ συγκεκριμένος μῦθος καὶ τὰ πάθη τῶν ἡρώων του, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τους, ἡ μίμησις τῆς σπουδαίας καὶ τελείας πράξεως, πλήρους καὶ ὀλοκληρωμένης, ὡς πλοκῆς ἡδυσμένῳ λόγῳ καὶ μὲ ὀλοκλήρωση τὴν κάθαρση ἀπ' τὰ παθήματα αὐτά· τὸ κριτήριο εἶναι ἡ αἴσθησις τὴν ὁποία ἀποκομίζουν οἱ πολῖτες ἀπ' τὴν διδασκαλία, ὀλοκλήρη τὴν ἡμέρα, τῶν τριῶν τραγωδιῶν καὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος. Τὸ τί σημαίνει «ἡδυσμένῳ λόγῳ», τὸ ἐξηγεῖ ἀμέσως μετὰ: «λέγω δὲ ἡδυσμένον μὲν λόγον τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἀρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωρὶς τοῖς εἶδεσι τὸ διὰ μέτρων ἔνια μόνον περαίνεσθαι καὶ πάλιν ἕτερα διὰ μέλους»³. Ὁ ἀρμονικός λόγος ἐκφράζεται σὲ ἄλλες σκηνές, ὅπως στίς διαλογικές, μὲ τὸ μέτρο, καὶ σὲ ἄλλες, ὅπως στὰ χορικά, μὲ τὴν μελωδία, τὸν ῥυθμό, τὴν ἀρμονία καὶ τὸ μέλος: «Ἐννοῶ δὲ ἡδυσμένον λόγον μὲν τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἀρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωριστὰ δι' ἐκάστου εἶδους ἐννοῶ, ὅτι τινα μόνον διὰ μέτρων διεξάγονται καὶ πάλιν ἄλλα διὰ μέλους». Τὴν ἀδιάρρηκτη ἐνότητα τῶν τεσσάρων, λόγου, ῥυθμοῦ, ἀρμονίας καὶ μέλους, θέτει καὶ ὁ

² Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. στ', παρ. 2 (1449β23-27), (μετάφραση, Σίμου Μενάρδου).

³ Αὐτόθι παρ. 3, (1449β27-30)

Σταγειρίτης ως κύριο στοιχείο της τραγωδίας, και προσδιορίζον αυτό πρωτίστως την διδασκαλία της εις τὸ θέατρον.

Ὁ Πλάτων εις τὴν «Πολιτείαν» του ἀναγνωρίζει τὴν ἐνότητα τῶν τεσσάρων στοιχείων καὶ τὸν Ὅμηρον, ὡς πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, ἂν καὶ ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ ἐν συνεχείᾳ: «Οὐκοῦν, εἶπον, ὦ Γλαύκων, ὅταν Ὅμηρου ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησίν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιός ἀναλαμβάνει μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατασκευασμένον ζῆν, φιλεῖν μὲν χρὴ καὶ ἀσπάζεσθαι ὡς ὄντας βελτίστους εἰς ὅσον δύνανται, καὶ συγχωρεῖν Ὅμηρον ποιητικώτατον εἶναι καὶ πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς τε καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν· εἰ δὲ τὴν ἡδυσμένην Μοῦσαν παραδέξῃ ἐν μέλεσιν ἢ ἔπεσιν, ἡδονὴ σοὶ καὶ λύπη ἐν τῇ πόλει βασιλεύσετον ἀντὶ νόμου τε καὶ τοῦ κοινῆ ἀεὶ δόξαντος εἶναι βελτίστου λόγου»⁴. «Λοιπὸν, εἶπα, ὦ Γλαύκων, ὅταν ἀκούσεις τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Ὅμηρου νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὸς ὁ ποιητὴς ἔχει ἐκπαιδεύσει τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι εἶναι ἄξιός στήν συνεισφορά του γιὰ τὴν διακυβέρνηση καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ρυθμίζεις κατὰ τὸν ποιητὴ ὀλόκληρη τὴν ζωὴ σου, ὀφείλεις νὰ τοὺς ἀγαπᾶς καὶ νὰ τοὺς ἀποδέχεσαι γιὰ τὴν ἀξία τους ὅσο γίνεται, καὶ νὰ παραδέχεσαι μαζί τους ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ μεγαλύτερος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ πρῶτος τῶν τραγικῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωρίζεις ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ στήν πόλη μας μόνο ὅποια ποίηση ἀναφέρεται σὲ ὕμνους στοὺς θεοὺς καὶ σὲ ἐγκώμια στοὺς ἀγαθοὺς ἀνδρες· ἂν δὲ παραδεχθεῖς καὶ τὴν τέρψη τῆς Μούσης μὲ τὴν λυρική ἢ ἐπική ποίηση, ἢ ἡδονὴ καὶ ἢ λύπη θὰ βασιλεύσουν στήν πόλη, ἀντὶ γιὰ τὸν νόμο καὶ τὸν ἄριστο, ὀρθό, λόγο πού ἀναγνωρίζουν ὅλοι οἱ ἀνθρώποι». Τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του καταγράφει, ἀλλὰ καὶ διατυπώνει τὶς ἐπιφυλάξεις του, ἔστω καὶ ἡπιώτερα ἀπ' τὴν ἀναφορὰ του στὸ Γ' βιβλίο, ὅπου ζητᾷ τὴν ἀποβολὴ τοῦ Ὅμηρου ἀπ' τὴν «πολιτεία» του, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀπαγόρευση ὅσων σκηνῶν ἀναφέρονται σὲ διαμάχες καὶ ἀντεγκλήσεις μεταξὺ τῶν θεῶν, ἂν καὶ κάνει συνεχεῖς ἀναφορὲς στὰ ὀμηρικὰ ἔπη· ὁ Πλάτων ἐπιμένει ὅτι πρέπει μόνο τὰ μέρη τοῦ Ὅμηρου, τὰ ἀναφερόμενα στοὺς ὕμνους πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ στὰ ἐγκώμια πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς ἀνδρες, νὰ ἐπιτρέπονται στήν πολιτεία του, διότι τότε θὰ βασιλεύει στήν πόλη ὁ βέλτιστος λόγος, ὁ ὀρθός, ὅπως ὀνομάσθηκε ἀργότερα.

Ὁ Πλούταρχος, ἂν καὶ ἦταν ἀνεκτικὸς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἴσως γιὰτὶ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικὰ στήν ἐποχὴ του, ἐμφανίζεται μὲ πολὺ πιὸ ἐλεύθερη σκέψη ἀπ' τὸν μεγάλο φιλόσοφο· μᾶλλον ἐπειδὴ αὐτὸς δὲν ἐπιδίωκε τὴν διδασκαλία νέου πολιτικοῦ συστήματος, ἀλλὰ περιοριζόταν μόνο στήν παρουσίαση

⁴ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Γ', 606ε-607α, (μετάφραση δική μου), καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 14, 31.

τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων· τὸν ἐνδιέφερε πολὺ ὀλιγώτερο ἢ ἀναζητήσις τῆς ἀληθείας καὶ ἐλάχιστα τῆς μίας καὶ ἀποκλειστικῆς, καὶ πολὺ περισσότερο ἢ καταγραφή τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς των. Ὅταν ἐπικαλεῖται τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Γοργίου γιὰ τὴν τραγωδία ἐμμέσως μᾶλλον ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἀπομίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἀπ’ τοὺς Λατίνους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ θέτει καὶ τὰ ὅρια τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἀντιλήψεων: «Ἦν ὁ τ’ ἀπατήσας δικαιοτέρος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. ὁ μὲν γὰρ ἀπατήσας δικαιοτέρος, ὅτι τοῦθ’ ὑποσχόμενος πεποίηκεν· ὁ δ’ ἀπατηθεὶς σοφώτερος· εὐάλωτον γὰρ ὑφ’ ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»⁵. «Στὴν ἀπάτη, ὁ ἀπατήσας γίνεται δικαιοτέρος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Διότι ὁ μὲν ἀπατήσας γίνεται δικαιοτέρος, ἐπειδὴ αὐτὸ πὸν ὑποσχέθηκε ἔχει ποιήσει· ὁ δὲ ἀπατηθεὶς γίνεται σοφώτερος· διότι εἶναι εὐάλωτον ἀπ’ τὴν ἡδονὴ τῶν λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον». Δηλαδή, ἡ ἀπάτη ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ μύθου συντελεῖ, ὥστε εἰς τὴν πολιτείαν νὰ ἀναδειχθοῦν δικαιοτέροι καὶ σοφώτεροι οἱ πολῖτες, ὡς συμμετέχοντες ἐνεργῶς εἰς τὴν διδασκαλία τῆς τραγωδίας, εἴτε ὡς μέλη τοῦ θιάσου, ἀνεξαρτήτως τοῦ ρόλου τους, εἴτε ὡς θεατὲς καὶ κριτὲς μαζί, καθὼς πληρώνονται τὰ θεωρικὰ γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὶς τετραλογίες· ἡ πλοκὴ τοῦ μύθου τῆς τραγωδίας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐμμελείας.

Τὸ «μὴ ἀναίσθητον», δηλαδή ἡ ἐλάχιστη πολιτικὴ εὐαισθησία, εἶναι τὸ καθοριστικὸ κριτήριον· εἶναι ἀπαραίτητη λοιπὸν ἡ προσέγγιση τῆς πολιτικῆς εὐαισθησίας, σὲ ἀναφορὰ πάντα μὲ τὸν ἡδυσμένο λόγο τῆς τραγωδίας. Ποιὸς εἶναι ἀναίσθητος; ὁ ἀπράγμων σὲ κάποιες ἐκφράσεις του, διότι καλύτερος χαρακτηρισμὸς του εἶναι ὁ «μὴ εὐαίσθητος», καὶ ὁ ἀχρεῖος σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, μὲ προέκτασή του τὸν κυνικόν· ὁ ἀναίσθητος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν ἡδυσμένο λόγο καὶ πολὺ περισσότερο δὲν τὸν ἐκφράζει, τὸν ἐνοχλεῖ μάλιστα ὅταν τὸν ἀκούει. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτεία» του ἐπιχειρεῖ τὴν πληρέστερη διάκριση τῆς εὐαισθησίας καὶ τῆς ἀναισθησίας: «καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνες τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς... Ἀλλὰ μὴν τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἶπερ ῥυθμός γε καὶ ἀρμονία λόγῳ, ὥσπερ ἄρτι ἐλέγετο, ἀλλὰ μὴ λόγος τούτοις»⁶. Λέει, λοιπὸν, «μαζὶ μὲ τὸν Δάμωνα θὰ σκεφθοῦμε, ποιὸι εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ῥυθμοί, καὶ ποιὸι ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ

⁵ Πλουτάρχου, ὁ. ἀ., 349γ, μετάφραση δική μου.

⁶ Πλάτωνος, ὁ. ἀ., 400β, 400δ, καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἥλιο ἐπρομηνοῦσε..», σελ. 28, κ. ἐ., καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 13, κ.ἐ.

πρακτική... Αλλά τὸ εὐρυθμο τότε καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὅμοιο μὲ τὴν ὠραία λέξη, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μὲ τὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μὲ τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο, ὅπως προαναφέραμε, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀκολουθεῖ ὁ λόγος αὐτά, τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία».

Ὅταν ὁ Πλάτων λέει, «τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον... καὶ τὸ εὐάρμοστον... εἴπερ ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία λόγῳ», ἀκολουθεῖ τὴν θεώρηση τοῦ Γοργίου, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν ἀναφέρει ρητῶς· ἀντιστοιχεῖ στὴν ῥήση του, ὅτι «ὁ δ' ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ ἀπατηθέντος», συμπληρωματικὴ τῆς «ὁ δ' ἀπατήσας δικαιοτέρος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος». Ἡ ἐπόμενη φράση του ὅμως ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν διαπίστωση αὐτή: «εὐάλωτον γὰρ ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»· μᾶς λέει δηλαδὴ ὅτι, λόγος, ῥυθμὸς, ἀρμονία καὶ μέτρο, προσδιορίζουν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τίποτε ἄλλο, διότι ὅταν δὲν τηρεῖται ἡ μουσικὴ ἀρμονία, τότε ὁδηγεῖται τὸ ἄτομο, ὄχι πλέον ὁ πολίτης, εἰς «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας βάσεις», τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένη ἀναζητῆσαι ἡ πολιτεία πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πρακτικῆς τους. Ἀκόμη καὶ στὴν «Πολιτεία», τὴν μοναδικὴ πραγματεία ὀλοκληρωτικοῦ συστήματος στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μπροστὰ στὴν ὁποία τὰ ἔργα τῶν Μάρξ, Λένιν, Χίτλερ, Μάο καὶ λοιπῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς εἶναι ἀπλὲς ὀδοντόκρεμες, ἐκφράζεται ἡ δυνατότης ἐπιλογῆς τῶν ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν· δὲν ἐπιβάλλονται ἄνωθεν, ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τίθενται ὡς προσωπικὴ ἐπιλογή τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλεως εἰς τὴν συνέχειαν⁷.

⁷ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κερσὸς ἱμάς», σελ. 37, κ., ἔ.

Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν προβληματικὴ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων –διότι ἀναφέραμε τρεῖς μόνο συγγραφεῖς, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι κοινὴ ἀντίληψη κυρίως γιὰ τὴν κλασικὴ μας ἐποχὴ, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς μετέπειτα-, εἶναι ἡ σημασία τῆς μουσικῆς ἀρμονίας στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου· ἡ θεώρηση αὐτὴ ἔχει ἀγνοηθεῖ ἀπ’ τοὺς περισσότερους μελετητὲς τῆς συγχρόνου ἐποχῆς καὶ ἀπουσιάζει ὄχι μόνο ἡ ἐμμέλεια, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ ρόλος τῆς μουσικῆς, τῆς ἀκοῆς, τοῦ ἀκουστοῦ, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ἂν καὶ δὲν ἐπιχειροῦμε στὸ πόνημα αὐτὸ λεπτομερῆ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξελίξεως, καθὼς ἔχει αὐτὴ διερευνηθεῖ σὲ ἄλλα κείμενα⁸· ἡ σύγκριση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου στίς δύο ἐποχές, ἀπ’ ἐνὸς στὸν πέμπτο π. Χ. αἰῶνα, , καὶ στὸν τέταρτο καὶ στίς μέρες μας, ἀπ’ ἑτέρου, μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ σὲ αὐτὸ ἐπιμένουμε. Ὅσο κι ἂν ἔχει ἀλλάξει ἡ μορφή τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔχουμε περάσει στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ, ἐνῶ ἕως τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον στὴν ἑλληνικὴ καὶ δυτικὴ ἱστορία ὁ πολιτισμὸς ἦταν προφορικός, ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερος τοῦ πολίτου στὴν κλασικὴ μας ἐποχὴ· ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τοῦ πολίτου δὲν εἶναι συγκρίσιμο μὲ τὸ εἶναι τοῦ δούλου, ὄχι τόσο τοῦ θέσει δούλου, ὅσο τοῦ φύσει δούλου, μὲ τίς ὅποιες παραλλαγές του.

Σὲ μεταβατικὲς ἐποχές, ὅπως ἡ δικὴ μας μὲ τίς πρῶτες ἐμπειρίες ἀπ’ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ἡ διαφορὰ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς δουλικῆς νοοτροπίας ἔγκειται πρωτίστως στὴν ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου καλύτερα, μὲ ἄρρηκτη τὴν ἐνότητα, λόγου, ῥυθμοῦ, ἀρμονίας καὶ μέλους, καὶ μὲ τὴν ἀπόλυτη ταύτιση, λόγου, διανοίας καὶ γλώσσης· ἡ ἐνότης αὐτὴ ἐπιτρέπει καὶ εὐνοεῖ τίς κατάλληλες συνθῆκες δημιουργικῆς σκέψεως εἰς ἕκαστον ἡμῶν, καὶ πολὺ περισσότερο στὸν ἀσχολούμενο σὲ κάποιον τομέα. Ἡ παλιὰ ἐξειδίκευση, ὅπως καὶ ἡ παραγωγή ἐν σειρᾷ, ὁ ταιηλορισμὸς ἢ ὁ σταχανοβισμὸς ἀντιστοίχως, θεωροῦνται, ὄχι μόνο ἀπαραχαιωμένους μέθοδοι ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ τρόποι καταπιέσεως καὶ συνθλίψεως τῆς σκέψεως, γνωστὰ αὐτά. Στὴν Ἑλλάδα, ὅμως, συνέβη ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τὴν ἀπαξίωση τῆς ἀριστείας ἀπ’ τίς ἀριστερὲς κυβερνήσεις· ἡ εὐγενὴς ἄμιλλα, πού ἦταν ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία -ἄλλωστε ἀπ’ τὸ ρῆμα παιδεύω προέρχεται ἡ λέξη, πού σημαίνει, παιδαγωγῶ, ἀνατρέφω καὶ σωφρονίζω, τιμωρῶ, βασανίζω, κατὰ τὸ λεξικό-, ἀντικαταστάθηκε μὲ τὴν ἀρχὴ «τῆς ἡσσοнос προσπαθείας».

⁸ Ὅρα, τὰς ἀναλύσεις «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στίς διομολογήσεις», «Νόμους τὰς ὠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», «Καθαρώτατον ἡλιο ἐπρομηνοῦσε...», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο».

Εἶναι ἴδιον ὅλων τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστῶτων ὁ σκοταδισμὸς καὶ ἡ διατήρηση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἀμάθεια καὶ στὴν ἀγραμματοσύνη· δὲν εἶναι τυχαῖο μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι τὸ μονοτονικὸ ἐπιβλήθηκε, χωρὶς καμμία καλλιτεχνικὴ προεργασία, γιὰ τὴν αἰσθητικὴ, χωρὶς πνεύματα καὶ τόνους, τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Ἐμειναν οἱ ἴδιες γραμματοσειρές, μόνο πού ἀφαιρέθηκαν ὡς περιττὰ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα· εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ μας πού δὲν ἀξιολογήθηκε ἡ αἰσθητικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου, χειρόγραφου ἢ τυπωμένου, ἐνῶ ἀμέσως καταργήθηκε καὶ ἡ διδασκαλία τῆς καλλιγραφίας στὸ Δημοτικὸ, κάτι σοβαρὸ σημαίνει αὐτό! Εἶναι γνωστὸ ὅτι, ἀπ’ τὸν ὄγδοο καὶ ἔννατο αἰῶνα, ἡ καθιέρωση τῆς μικρογράμματης ἢ ἐπισεσυρμένης γραφῆς –τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπαναστάσεως, ἀντιστοίχου μὲ τὴν τυπογραφία ἔξι αἰῶνες μετά-, συνοδεύθηκε κι ἀπ’ τὴν καλλιγραφία τῶν ἀντιγραφῶν, γιὰ πρακτικούς λόγους, ὥστε νὰ διαβάζονται καλύτερα τὰ κείμενα, καὶ γιὰ αἰσθητικούς, διότι συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ σχεδιαγράμματα καὶ σύμβολα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνεται πιὸ ἑλκυστικὸ· ἀκόμη καὶ στὰ μαῦρα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζονται σύμβολα καὶ καλαίσθητες γραμματοσειρές γιὰ τὸ τυπωμένο κείμενο. Ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ μας ἡ αἰσθητικὴ ἐξαφανίσθηκε στὸν γραπτὸ λόγο καὶ ἡ ἐμμέλεια στὸν προφορικὸ, χέρι χέρι πᾶνε αὐτά, ὡς συνοδευτικὰ τοῦ σκοταδισμοῦ.

Ἡ καθαρὰ τεχνητῆς μορφῆς ἐπίσημη «δημοτικὴ», ἀφοῦ δὲν ἔχει καμμία σχέση αὐτὴ ἢ γλῶσσα μὲ τὴν νεοελληνικὴ μεταπολεμικὰ στίς πόλεις μας καὶ τὴν δημοτικὴ στὰ χωριά μας, ἔχει σὲ γενικὲς γραμμὲς δύο χαρακτηριστικά: πρῶτον, εἶναι ἀπλὴ καὶ κακόφωνη μεταγλώττιση τῶν καταλήξεων σὲ -εως τῆς καθαρεύουσας σὲ -ης καὶ στὴν ἀλλαγὴ τῆς σημασίας πολλῶν λέξεων καὶ ἐπιρρημάτων κυρίως, ἀμέσως, ἄμεσα, πιθανόν, πιθανά, μὲ ὅλα τὰ παρατράγουδα πού γνωρίσαμε· δεύτερον, τὴν ἀκριθεῖς εἰσαγωγή ξένων λέξεων, κυρίως ἀγγλικῶν, ἢ μᾶλλον ἀμερικανικῶν, χωρὶς καμμία ἀξιολόγηση τῆς ἀφομοιωσεῶς των στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ ἑλληνικὴ διακρίθηκε στὴν μακροαἰώνη ἱστορία της ἀπ’ τὴν εὐκόλη ἀφομοίωση τῶν ξένων λέξεων στὴν προσωδία της στὴν ἄρμονία της· τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία γίνεται τεχνητὰ καὶ ἄγαρπα, βίαια, ὡς μεταφορὰ τῆς αὐταρχικῆς ἐπιβολῆς στὴν γλῶσσα. Δὲν γίνεται τυχαῖα αὐτό, ὅλα τὰ τυραννικὰ καθεστῶτα φρόντιζαν ὡς πρῶτο μέτρο τους τὴν ἀλλοίωση τῆς γλώσσης· ὅσο πιὸ βίαιος γινόταν ὁ ἄνθρωπος στὴν πολιτικὴ καὶ καθημερινὴ του ζωὴ, τόσο περισσότερο ἄλλαζε τὴν ἄρμονία τοῦ λόγου του, τὴν προσωδία τῆς γλώσσης του.

Ὁ Θουκυδίδης πρῶτος ἐπίσημανε τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ, «καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίωσει»⁹· τὴν καθιερωμένη ἔννοια τῶν λέξεων στὰ διάφορα πράγματα τὴν ἄλλαξαν γιὰ τὶς πολιτικὲς τοὺς ἐπιδιώξεις, γράφει ὁ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος, σχολιάζοντας τὸν φρικτὸ ἐμφύλιο πόλεμο στὴν

⁹ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφὴ», βιβλ. Γ', κεφ. πβ, παρ. 4, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

Κέρκυρα. Είναι γνωστές οί αναφορές επίσης του Ἀριστοφάνους, γιά «τούς λαικαστάς καί τούς καταπύγους» ἢ τούς «χαυνόπρωκτους» καί τούς «κεκλασμένους» ἢ «κινήσιες». ὁ Ἀριστοτέλης δίδει πληρέστερη πολιτική διάσταση: «λείπεται δὴ πρακτική τις τοῦ λόγον ἔχοντος (τούτου δὲ τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθὲς λόγῳ, τὸ δ' ὡς ἔχον καί διανοούμενον). διτῶς δὲ καί ταύτης λεγομένης τὴν κατ' ἐνέργειαν θετέον· κυριώτερον γὰρ αὕτη δοκεῖ λέγεσθαι... εἰ δὴ οὕτως, ἀνθρώπῳ δὲ τίθεμεν ἔργον ζωὴν τινα, ταύτην δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν καί πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εὖ ταῦτα καί καλῶς, ἕκαστον δ' εὖ κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν ἀποτελεῖται.»¹⁰. Ἔχει ἀναφερθεῖ προηγουμένως στὴν θρεπτική καί αὐξητική ιδιότητα ὄλων τῶν ὀργανισμῶν, φυτικῶν καί ζωικῶν, καί προσθέτει τὴν αἰσθητική, κοινὴ παντὶ ζῳῳ, τὴν αἴσθησι τοῦ περιβάλλοντός του καί τῶν ἀναγκῶν του. «Ἀλλὰ ἀφήνεται καί κάποια πρακτικὴ ιδιότητα τοῦ ἔχοντος λόγον, τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου (αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἢ πρακτικὴ ἀσκεῖται, τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθὲς λόγῳ, ὡς ὑπάκουος στὸν λόγο τὸν προερχόμενο ἔξωθεν, τὸ δ' ὡς ἔχοντα δικό του λόγο καί διανοούμενον, συλλογιζόμενο, κρίνοντα). αὐτὲς οἱ δύο λειτουργίες τοῦ λόγου ἐκφραζονται μὲ κάποιες ἐνέργειες· διότι αὐτὴ θεωρεῖται ὡς ἡ κυρία». Συνεχίζει δὲ ἀναφέροντας τὴν διαφορὰ τοῦ κιθαριστοῦ καί τοῦ σπουδαίου κιθαριστοῦ, καί... «ἐὰν δηλαδὴ εἶναι ἔτσι, τότε ἀναγνωρίζουμε στὸν ἄνθρωπο κάποιο ἔργο στὴν ζωὴ του, αὐτὴ δὲ εἶναι ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καί πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εἶναι καλὰ αὐτὰ καί καλῶς πραχθέντα, ἀπ' τὸν καθένα δὲ τὸ εὖ, τὸ καλὸ ὀρίζεται ἀπ' τὴν οἰκεία του ἔννοια τῆς ἀρετῆς». Δηλαδὴ, μᾶς λέει ὅτι ὁ φύσει δοῦλος, θεωρεῖ ἀρετὴ τὸ ἐπιπειθὲς στὸν λόγο ἄλλου, ἢ ὁ πιστὸς στὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια τοῦ θεοῦ του, ἢ στὴν ἰδεολογικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια του. Θεωροῦσαν δεδομένο ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στὴν σημασία τῶν λέξεων συνοδευόταν ἢ καί προϋπέθετε τὴν ἔκπτωσι τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καί τὴν ἐγκατάλειψι τῆς προσωδίας τῆς γλώσσης, ὅπως τὸ καταγράφει καί ὁ Πλάτων, διὰ τούς «ἀνελευθερίας καί ὕβρεως ἢ μανίας καί ἄλλης κακίας» ῥυθμούς· γιά τὸ ἦθος τῶν φρουρῶν τῆς πολιτείας του ἐνδιαφέρεται ὁ φιλόσοφος, ἔχων σαφέστατη ἐπίγνωσι ὅτι παρουσιάζει ἕνα πληρὲς ὀλοκληρωτικὸ καθεστῶς, μόνο πού τὸ ὀνομάζει πεφωτισμένη βασιλεία, ἀλλὰ μάθαμε ὅτι ἀπέβη ἢ πραγματεία του ἢ καλύτερη γιά τὸν ὀλοκληρωτισμὸ στὴν παγκόσμια ἱστορία.

Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων καί τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου των, τῆς γλώσσης των, ἀποτελεῖ τὴν ἱερὰ παρακαταθήκη τοῦ Πλάτωνος, ὡς συνέχεια τῆς παραδόσεως ἀπ' τὸν Ὅμηρο ἕως τὴν ἐποχὴ του· ἡ σχέση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν ἔκφρασι τῆς εὐαισθησίας τῶν θεῶν καί τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινότητά τους, αὐτὸ εἶναι τὸ ἦθος. Στὴν νεώτερη φιλοσοφία ἢ ἔννοια τοῦ ἦθους καί τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ἀπουσιάζουν παντελῶς καί πολὺ περισσότερο ἢ

¹⁰ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», βιβλ. Α, κεφ. ζ', παρ. 13, 14-15, (1098α4-6, 13-16), μετάφρασι δική μου.

ἄρρηκτη ἀλλησύνδεσή τους· ὁ καλλιεπὴς φιλόσοφος τὰ δέχεται αὐτὰ ὡς κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του, διότι ἔτσι ἐκφραζόταν ἡ εὐαισθησία τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων· εὐαισθησία, χωρὶς μουσικὴ ἄρμονία καὶ ἦθος ἐλευθέρου πολίτου, δὲν ὑπάρχει οὔτε ὡς ἔννοια οὔτε ὡς πρακτικὴ, αὐτὸ μᾶς λέει ξεκάθαρα. Ὁ ἀσκῶν τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀθρώπου διακρίνεται σαφῶς, «αὐτὸς ἔχει τὴν χάριν του», εἶναι ἡ κοινὴ ἔκφραση καὶ τὴν ἔχει πράγματι, «ἔχει τὴν Καλημέρα χώρια», λένε ἀκόμη καὶ τώρα περισσότερο στὰ χωριὰ καὶ στὶς συνοικίες, ὅπου τηροῦν τὶς παραδόσεις¹¹. οἱ δύο αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ γίνονται καὶ σὲ περιόδους δουλείας ἢ καὶ τυραννίας, διότι κρίνουν τὸν ἄνθρωπο στὴν καθημερινότητά του. Εἶναι ὅσοι δὲν ἔχουν σκύψει τὸ κεφάλι τους καὶ δὲν ἔχουν γίνει τυφλὰ ὄργανα ἢ κακοὶ μιμητὲς τῶν τυράννων καὶ περισσότερο τῶν ὀργάνων τους· οἱ Γραικύλοι τῶν ρωμαιοκρατίας καὶ οἱ ραγιαδες τῆς τουρκοκρατίας δὲν εἶχαν «τὴν Καλημέρα χώρια», μᾶλλον τὴν εἶχαν ὑποχρεωτικά, ὅταν τοὺς συναντοῦσαν οἱ ἄλλοι, χωρὶς ζεστασιὰ καὶ ἀλληλεγγύη.

Στὶς περιόδους δουλείας ἀλλάζει καὶ ἡ γλῶσσα, ἡ μουσικὴ τῆς ἄρμονία καὶ ἡ προσωδία τῆς, καὶ ἡ ἔννοια τῶν λέξεων, ὅπως προαναφέραμε· ἡ καλύτερη ἐρμηνεία δίδεται ἀπ' τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ: «Ὅστις ἀναγινώσκει τὴν ἱστορίαν ὄχι ὡς μυθιστορίαν, ἀλλ' ὡς ταμεῖον τῶν περασμένων ἀνθρωπίνων πράξεων, διὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ αὐτὴν πῶς ἔχει νὰ κρίνῃ τὰς παρούσας, καὶ νὰ προεικάζῃ τὰς μελλούσας, θέλει σημειώσῃ ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, ὅταν οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπολέμουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες διέστρεφαν καὶ τὴν Ῥητορικὴν καὶ τὴν Γραμματικὴν, καὶ τὰ ἦθη των, συνεριζόμενοι τὶς τῶν ἄλλων νὰ φανῇ ἀναξιώτερος ἐλευθερίας. Ἄν ἀπὸ ταύτας τὰς διαφθοράς, ἀυξηθείσας ἀπὸ τοὺς μετέπειτα ἀπὸ τὸ κακὸν εἰς τὸ χειρότερον, ἐπροξενήθη ἡ πτώσις τῆς Ἑλλάδος, φανερόν ὅτι ἀπὸ τὰ ἐναντία μέλλει νὰ γεννηθῇ ἡ ἀνάστασις αὐτῆς, καὶ ἂν μύριοι τοῦ γένους κατήγοροι προφητεύσωσι τὸ ἐναντίον. Ἐκεῖνοι ἔφθειραν τὰ ὀρθά, ἕωσ' οὐ τὰ φάνισαν ὁλότελα· οἱ ἀπόγονοὶ των σήμερον καταγίνονται νὰ διορθῶν' οὖσι τὰ φθαρμένα, καὶ προβαίνουν ἀπὸ τὸ καλὸν εἰς τὸ κάλλιον. Ἦ εἶναι βέβαιον ὅτι ἐνεργεῖται τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀναγέννησις, ἢ δὲν εἶναι τίποτε βέβαιον εἰς τὸν κόσμον»¹². Ἐπίκαιρες ρήσεις τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν δημοτικιστῶν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Γιάννη Ψυχάρη μέχρι τὴν σοσιαλιστικὴν λοιμικὴν ἀμφοτέρων τῶν κατηγοριῶν, εἶναι ἡ ἀπομίμηση μιᾶς τεχνητῆς γλώσσης, κατασκευασμένης σὲ ἐργαστήρια τῶν Παρισίων ἢ τῶν γερμανικῶν πόλεων στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἢ στὴν Νέα Ὑόρκη καὶ ἄλλες ἀμερικανικὲς πόλεις πρὸ τεσσαρακονταετίας· μὲ τὴν γλῶσσα τῶν χωριῶν, ὅταν τότε ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἦταν τὸ 80-90%

¹¹ Ὅρα, εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 33, κ.έ.

¹² Ἀδαμαντίου Κοραῆ, «Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς», «Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰσοκράτους», ἔκδοσις, «Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης», σελ. 271, ὑπόσημ, Ἀθῆναι, 1984, καὶ ἀ., σελ. 10, 19, 25, 43., καὶ «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 56.

τουλάχιστον του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ή των συνοικιών των μεγάλων πόλεων, των Αθηνών κυρίως, διότι όλες σχεδόν οι άλλες ήταν ήμιαστικές πόλεις, δέν είχαν καμμία σχέση. Το χειρότερο δὲ εἶναι ὅτι εἶχαν ἀγνοήσει παντελῶς τὴν μελέτη τῆς γλώσσης, τοῦ λόγου, τὰ τόσα συγγράματα, ἀπ' τὸν Ὅμηρο ἀρχικὰ ἢ τὸν Ἡράκλειτο καὶ τοὺς προσωκρατικούς μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ· ἀκόμη καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς δὲν τοὺς ἀπασχόλησε σχεδὸν καθόλου, ἂν καὶ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ θέμα μας, δὲν τὸν θεωροῦσαν δημοτικιστὴ οἱ περισσότεροι. Ἐνδιαφέρει ἢ νοοτροπία τῶν δημοτικιστῶν, ἢ προσέγγιση ἀπὸ αὐτοὺς τῆς γλώσσης ὡς ἀπλὸ ὄργανο τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ὡς ἔκφρασις τῆς ὄντοτήτος του, τῆς πολιτικῆς του ὄντοτητος, τῆς προσωπικότητός του, μὲ τὴν ἄρρηκτη ἐνότητα, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ· ἡ ἐπίδραση τοῦ λόγου στὸ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχει, οὔτε κατὰ διάνοιαν, ἐνῶ ἦταν βασικὸ ἀντικείμενο μελέτης στὴν ἐποχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ: «Καθὼς περὶ ἐκάστου κατὰ μέρος ἀνθρώπου εἶναι ἀληθὲς τό,

Ἄνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται,

τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὀλοκλήρου τινὸς ἔθνους ὁ χαρακτήρ ἀπὸ τὴν γλῶσσαν του γνωρίζεται¹³· ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ εἰς τό, «Οἱ δὲ ἐμμελῶς παίζοντες εὐτράπελοι προσαγορεύονται, οἷον εὐτροποὶ. τοῦ γὰρ ἦθους αἱ τοιαῦται δοκοῦσιν κινήσεις εἶναι, ὥσπερ δὲ τὰ σώματα ἐκ τῶν κινήσεων κρίνεται, οὕτως καὶ τὰ ἦθη»¹⁴, εἶναι σαφέστατη. Ἀπ' τὶς κινήσεις τῶν σωμάτων τους κρίνεται τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων· ὅταν αὐτὲς εἶναι ἐμμελεῖς, ἀρμονικές, τότε ἀσκοῦν καὶ οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν· ἐπαναλαμβάνουμε, σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅσα ἔχουν γραφεῖ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῆς εὐαισθησίας τῶν ἀνθρώπων ἢ τῆς ἀναισθησίας των, δηλαδὴ φαίνεται ὁ χαρακτήρ των ἐκ τοῦ λόγου των, τοῦ ἐμμελοῦς ἢ μὴ λόγου.

¹³ Αὐτόθι, καὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, «Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», σελ. 52, καὶ «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 57, καὶ «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸν στὶς διομολογήσεις», σελ. 29, κ. ἑ.

¹⁴ Ἀριστοτέλους, ὁ., ἀν., βιβλ. Δ', κεφ. ιδ', παρ. 3, (1128α11-15), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 16, κ.ἑ..

Οί θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἔχουν ὅλοι τους τὴν ἴδιαν εὐαισθησίαν εἰς τὴν μουσικὴν ἁρμονίαν καὶ εἰς τὰς κινήσεις τους· ἔμφυτη εἶναι ἡ ἁρμονία εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Ἀθηνᾶ ἢ τὴν Ἥρα, ὅπως ἡ δυσκαμψία καὶ ἡ μονόχρωτη παρουσία ἢ ἡ βαρεῖα κίνηση στὸν Ποσειδῶνα, στὸν Ἄρη καὶ στὸν Ἥφαιστο, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁσμὴ ἐντόνου ἔρωτισμοῦ στὴν Ἀφροδίτη. Ἀπλὴ μνεῖα γίνεται τοῦ φαινομένου, διότι ὁδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς ἢ ἀνάλυσή του¹⁵. ἡ Ἥρα, ἄλλωστε, ὅταν θέλησε νὰ σαγηνέψει ἔρωτικά τὸν σύζυγο καὶ ἀδελφὸ της προσέφυγε στὴν Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία τῆς ἔδωσε τὸν κεστὸν ἱμάντα, ὡς ἀκαταμάχητο ὄπλο της καὶ ὁ πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων ἔπεσε στὰ δίχτυα της ὡς μαθητοῦδι· στὴν ἴδια λογικὴ, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἥφαιστος, ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας, μὲ τὸ μεγαλύτερο ἀνάκτορο στὸν Ὀλυμπο καὶ τοὺς εἴκοσι αὐτομάτους τρίποδες καὶ τὶς ὠραῖες κόρες βοηθούς του, προκαλοῦσε τὸν γέλωτα στοὺς ἄλλους θεοὺς ὅταν ἐμφανιζόταν, ἔστω κι ἂν τοὺς προσέφερε νέκταρ καὶ ἀμβροσίαν, ἐνῶ δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ καμμία σκηνὴ μὲ μειδιάματά του ἔστω, ὅπως καὶ τοῦ Ποσειδῶνος ἢ τοῦ Ἄρεως.

Οἱ τρεῖς θεοὶ ἐταλαντεύοντο μεταξὺ τοῦ ἀναισθήτου καὶ τοῦ μὴ εὐαισθήτου, τοῦ ἀπράγμονος, διότι ἡ εὐαισθησία ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἐμμέλεια· δὲν εἶχαν ποτὲ ἀσκήσει ἐμμελῆ λόγο καὶ τὶς ἁρμονικὲς κινήσεις του· τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, τοῦ ἐμμελῶς παίζοντος, δείχνουν ὅτι τοὺς ἦταν ξένο, καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν παρουσία τους ἀπαθείς στὴν ποίηση καὶ στοὺς δραματικούς ἀγῶνες, ὅτι ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴν μίμησιν τῆς πράξεως. Ἡ μονοσήμαντη λογικὴ, ἡ συσταλτικὴ ἠθικὴ, διεῖπε τοὺς τρεῖς θεοὺς κι ὄχι ἡ ἀμφισβήτηση, ὁ διαλεκτικὸς λόγος, καὶ ἡ διερεύνηση τῶν προβλημάτων, ἡ διασταλτικὴ ἠθικὴ· στὸ παρὸν πόνημα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ διακύμανση μεταξὺ τοῦ ἀναισθήτου, τοῦ μὴ εὐαισθήτου καὶ τοῦ εὐαισθήτου, διότι μεταξὺ αὐτῶν κινοῦνται οἱ διακυμάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι γνωστὴ ἡ σκηνὴ τῆς μοιχείας τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἄρη πάνω στὴν συζυγικὴ κλίνη τοῦ Ἥφαιστου, ὅταν αὐτὸς εἶπε ὅτι φεύγει γιὰ τὴν Λήμνο καὶ τοὺς φίλους του Σίντιες· ἀμέσως ἔτρεξαν οἱ δύο ἐρωμένοι στὸ κρεβάτι, ἀλλὰ ὁ θεὸς τῆς τεχνικῆς εἶχε φτιάξει διαφανῆ δίχτυα τὰ ὁποῖα τοὺς ἔδεσαν σφιχτά, ἐνῶ αὐτὸς ἐμφανιζόταν στὴν πόρτα καλῶντας τοὺς ἄλλους θεοὺς γιὰ μάρτυρες τῆς διαπομπεύσεώς του:

ἠπεδανὸς γενόμην· ἀτὰρ οὐ τί μοι αἴτιος ἄλλος,
ἀλλὰ τοκῆε δύω, τῶ μὴ γείνασθαι ὄφελλον¹⁶.

¹⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἱμάς», καὶ διεξοδικὴ παρουσίασή του στὸ ἀνέκδοτο πόνημά μου, «Ὁ χωλὸς θεός».

¹⁶ Ὅμηρου, «Ὀδύσεια», ῥαψωδία 311-312, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 41, κ. ἐ.

Καταριέται τούς γονεῖς του ὁ χωλὸς θεός, τὸν Δία καὶ τὴν Ἥρα, τούς μεγαλύτερους θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, γιὰ τὴν χωλότητά του καὶ εὐχεται νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· φέρεται σὰν τὸν πιὸ δυστυχημένο ἄνθρωπο στὸν κόσμον καὶ τὸ βροντοφωνάζει αὐτὸ σὲ ὅλους τούς θεοὺς ποὺ τοὺς ἔχει καλέσει νὰ δοῦν τὴν κατασχύνη του. Κι ἔφθασαν ὅλοι τους τρέχοντας ξεσπώντας σὲ τρανταχτὰ γέλια, ἐνῶ παρακολουθοῦσαν οἱ πονηρὲς θεὲς πίσω ἀπ' τὶς γρίλιες.

... κι ἐγὼ σακάτης
ἀπὸ γεννήσιο μου· καὶ ποιὸς τὸ φταίει παρὰ οἱ γονιοί μου,
ποὺ κάλλιο νὰ μὴ μ' ἔσπερναν...

Εἶναι ἀδιανόητο σὲ ἄλλη θρησκεία, θεός, καὶ μάλιστα υἱὸς τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ πατρός θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, νὰ καταριέται τούς γονεῖς του γιὰ τὴν γέννησή του καὶ νὰ εὐχεται τὸ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· εἶναι ὅπωςδήποτε ἡ γνησιότερη ἔκφραση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τῆς ἀνθρωποπαθοῦς κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ὁ θεῖος ποιητὴς ἔγραψε αὐτοὺς τούς στίχους καὶ ἀποθανάτισε στὶς κωμικοτραγικὲς σκηνές τους τὴν κοινὴ πίστη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τούς θεοὺς τους. Ὁ ῥαψωδὸς Δημόδοκος τραγούδησε μὲ τὴν λίγεια φόρμιγγά του τὴν περιπέτεια στὴν συνέλευση τῶν Φαιάκων, ὅταν ἐγίνε ἡ σύστασις τοῦ Ὀδυσσέως, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ὀνόματός του· ἡ διακωμώδηση τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς, ἢ μᾶλλον ἡ διαπόμπευσή του, τὸ ἀποσκῶψαι, ἐπεξηγεῖ ἄριστα τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τούς θεοὺς του, ὅπως τὶς παριστᾷ ὁ γενάρχης μας ποιητής.

Ὁ πλοῦτος τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς δὲν εἶχε δελεάσει τούς Ἕλληνας· τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἂν καὶ εἰς τὸν «Προμηθεὴ δεσμώτη» ὁ Ἥφαιστος συνοδεύει τὸν Προμηθεὴ καὶ δίδει ἐντολές στὸ Κράτος καὶ στὴν Βία, τὸ πὼς θὰ τὸν ἀλυσοδέσουν στὸ βράχο, πάνω στὸν Καύκασο, ἀλλὰ μὲ μισὴ καρδιά τοὺς καθοδηγεῖ,

ἐγὼ δ' ἄτολμός εἰμι συγγενῆ θεὸν
δῆσαι βία φάραγγι πρὸς δυσχειμέρω...
ὦ πολλὰ μισηθεῖσα χειρωναξία.¹⁷

Δὲν διανοεῖται ἀμφισβητῆσαι τὴν ἐντολὴ τοῦ πατρός του, ἔστω κι ἂν γκρινιάζει συνέχεια, μεμψίμοιρος ἦταν ὡς χαρακτῆρ· τὴν δουλικότητα τῆς προσηλώσεώς του στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία ἀποδεικνύει ὁ χωλὸς θεός:

¹⁷ Αἰσχύλου, «Προμηθεὺς δεσμώτης», στ. 14-15, 45, μετάφραση δική μου.

ἐγὼ εἶμαι ἀπρόθυμος συγγενῆ μου θεὸ
μὲ τὴν βία νὰ δέσω σὲ παγερὸ φαράγγι...
ὦ πόσο σὲ μισῶ τέχνη τῶν χειρῶν μου.

Ἡ ἀτολμία χαρακτηρίζει τὸν Ἡφαιστο, παρὰ τὶς ἀφάνταστες δυνατότητές του στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία, τὶς ὁποῖες δὲν ἔφθασε ἀκόμη καὶ σήμερα ἢ ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ὅπως μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν αὐτομάτων τριπόδων καὶ τῶν νεαρῶν γυναικῶν νὰ τὸν βοηθᾶνε στὶς ἐργασίες του· παρέμεινε διστακτικὸς καὶ ἄβουλος σὲ ὅλες τὶς πολιτικὴς ὑφῆς ἐκφράσεις του, ὅταν ἀκόμη καὶ στὸν πόλεμο τῶν θεῶν στὴν Τροία παρεμβαίνει μόνο κατόπιν ἐντολῆς τῆς μητρὸς του. Δὲν ἔδειξε ποτέ του εὐαισθησία ὁ χωλὸς θεὸς καὶ ἔτεινε πρὸς τὸ ἀναίσθητον, δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀπάτη στὴν τραγωδία, ἦταν μονόχνωτος· ἔτσι παρέμειναν οἱ μαθητές του στὴν ἱστορία, ὅπως καὶ οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ ἐργαστηρίου του, χωρὶς χαμόγελο καὶ σκωπτικὴ διάθεση, χωρὶς τὸν αἰσθησιμὸ τοῦ ἔρωτος, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοῦ ἐρωτισμοῦ αὐτές· ἀποκορύφωμά τους εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἀλλ' αὐτοὶ εἶναι ὀπυῖωλοι, στὴν συνουσία ἐπιδίδονται καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχουν πλήρη ἄγνοια τοῦ ἔρωτος, καὶ ὡς πρακτικὴ καὶ ὡς ἔννοια. Στὴν κατάταξη τοῦ Γοργίου οἱ μαθητές τοῦ Πλάτωνος ἐκπίπτουν σταδιακὰ στοὺς ἀναίσθητους περισσότερο καὶ λιγώτερο στοὺς μὴ εὐαίσθητους, ὅπως οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ Ἡφαιστοῦ, οἱ ἀνέραστές καὶ ἀνερωτικές φύσει· πιστὰ ἀντίγραφα εἶναι τοῦ χωλοῦ θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων του σὲ ὅλα, διότι καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ποτέ του καμμία πολιτικὴ πρωτοβουλία καὶ δικαιολογοῦταν ὅτι τὰ ἔκανε ὅλα κατόπιν ἐντολῶν τοῦ πατρὸς του, δὲν εἶχε δική του γνώμη, γιὰ τίποτε ἄλλο, πέραν τῶν φανταστικῶν τεχνολογικῶν του ἐπιδόσεων, ὅπως γίνεται καὶ στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία. Ἡ ὅποια ἐφεύρεση γινόταν στὸ ἐργαστήριον, μακρὰ ἀπ' τὴν Ἀγορὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κριτικὴ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων θεῶν· παρομοίως στὸ ἐργαστήριον τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἡ δημιουργικότης ἔχει τὴν μορφή τῆς εὐρεσιτεχνίας, καὶ ὅποιος τὴν ἐπιτυγχάνει, ἐν κρυπτῶ καὶ παραβύστῳ, ἐξασφαλίζει καὶ τὴν οικονομικὴ του ἄνοδο, ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀποκομμένος ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ του ἐμφανίζει τὸ προϊόν του στοὺς ἄλλους.

Ἡ πόλις τῆς ἀμέσου δημοκρατίας δὲν ἀνεχόταν οὔτε ὡς παρουσία τὸν Ἡφαιστο, τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας· τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην» καὶ εἰς τὸν ἐκπληκτικὸν διάλογο τοῦ Κρέωντος μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Αἴμωνος:

Κρέων: οὐχ ἦδε γὰρ τοιαῦδε ἐπέιληπται νόσῳ;

Αἴμων: οὐ φησι Θήβης τῆσδ' ὀμόπτολις Λεώς.

Κρέων: πόλις γὰρ ἡμῖν ἀμὲ χρὴ τάσσειν ἐρεῖ;

Αἴμων: Ὅρας τόδ' ὡς εἰρηκας ὡς ἄγαν νέος;

Κρέων: Ἄλλω γὰρ ἢ 'μοι χρὴ με τῆσδ' ἄρχειν χθονός;

Αΐμων: πόλις γὰρ οὐκ ἔσθ' ἤτις ἀνδρός ἐσθ' ἑνός.

Κρέων: οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;

Αΐμων: καλῶς γ' ἐρήμης ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος.¹⁸

Ἡ πόλις τῆς ἀμέσου δημοκρατίας δὲν ἔχει οὐδεμία σχέση, δὲν ἄπτεται ὡς νοοτροπία καὶ ὡς εὐαισθησία τῶν πολιτῶν τῆς, μὲ οἰασδήποτε μορφῆς τυραννία· ὁ νεαρός Αἶμων, ὁ σύζυγος τῆς Ἀντιγόνης, τῶν ὁποίων ὁ υἱὸς Μαίων λαμβάνει μέρος στὴν τρωικὴ ἐκστρατεία, δίδει μαθήματα πολιτικῆς εὐαισθησίας στὸν πατέρα του καὶ προσωρινὸ βασιλέα, τύραννο τῶν Θηβῶν. Τὸ 442 ἐδιδάχθη ἡ τραγωδία στὴν ἀκμὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, πρὶν ἀπ' τὴν ἀποστασία τῶν Σαμίων, ὅταν ὁ ποιητὴς εἶχε ἐκλεγεῖ στρατηγός τῆς, ἀλλὰ τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ στιχομυθία περὶ δημοκρατίας:

Κρέων: Καὶ δὲν τῆ λὲς λοιπὸν κακὴν, αὐτὴν ποὺ κάνει τέτοια; (τὴν Ἀντιγόνη)

Αἶμων: Ὅχι! δὲ θὰ τὸ ποῦν ποτὲ τῆς Θήβας οἱ πολῖτες.

Κρέων: Λοιπὸν ἐτοῦτοι θὰ μοῦ ποῦν, τί πρέπει νὰ προστάζω;

Αἶμων: Καὶ δὲ θωρεῖς πῶς λὲς αὐτό, σὰν νᾶσαι πολὺ νέος;

Κρέων: Καὶ πρέπει κι ἄλλος παρὰ ἐγὼ νὰ κυβερνᾶ τὸν τόπο;

Αἶμων: Μὰ πολιτεία δὲν εἶναι αὐτή, ποὺ ἀνήκει σ' ἕναν ἄντρα.

Κρέων: Ἐκείνου ποὺ τὴν κυβερνᾶ δὲν εἶναι ἡ πολιτεία;

Αἶμων: Βέβαια, ἂν ποθῆς νὰ κυβερνᾶς ἔρημη γῆ, μονάχος.

Ἀπ' τοὺς καλύτερους ὕμνους εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, ἂν καὶ δὲν ὑπογραμμίσθηκε σχεδὸν καθόλου στὴν νεώτερη ἐποχὴ ἀπ' τοὺς ἐρευνητές· προτίμησαν τὴν ἀναφορὰ στὴν αὐτοκτονία τῆς Ἀντιγόνης, τὴν ὁποία ὅμως ἀκολούθησε ὁ Αἶμων στὸν Ἄδη, ὅπως καὶ στὴ συνέχεια ἡ μητέρα του Εὐρυδίκη, ἀλλὰ βαίνουμε σὲ μακρὰ παραδρομὴ· ἔμεινε μόνος τοῦ ὁ Κρέων σὲ ἔρημη πόλη, διότι ἀρνήθηκε τὸν διάλογο, τὴν ἰσηγορία εἰς τὰς Θήβας, μόνος καὶ ἀπορφανισμένος ἀπ' τὴν οἰκογένειά του... Ἔχει προσηγηθεῖ ἡ μοναδικὴ περιγραφή τῆς ἐξημερώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἐλέγχου τῶν φυσικῶν δυνάμεων ἀπ' τὸν ἴδιο, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς του ἐξελίξεως πρὸς τὴν ἄμεσο δημοκρατία.

Στὴν πράξη, ἐπιστρέφοντες στοὺς φιλοσόφους, ἔχουμε πρωθύστερα τὴν πλήρη ἀναπαράσταση τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνος, μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Θράττης θεραπαινίδος πρὸς τὸν ἐκπληκτο Θαλῆ, ὅταν ἔπεσε σὲ λακούβα παρατηρώντας ἕνα βράδυ τὸν Οὐρανό: γράφει, λοιπὸν, ὅτι, ἐνῶ ὁ Θαλῆς παρατηροῦσε εἰς τὸν οὐρανό, μᾶλλον κάποιον ἀστρονομικὸ φαινόμενο, παραπάτησε κι ἔπεσε σὲ λακούβα γεμάτη νερά, «πεσόντα εἰς φρέαρ», γράφει ὁ φιλόσοφος. Μία

¹⁸ Σοφοκλέους, «Ἀντιγόνη», στ. 732-739, μετάφραση Κωνσταντίνου Μάνου.

δούλη, όμως, Θραῦτα, ἔμμελής καὶ χαρίεσσα, τὸν εἰρωνεύθηκε πολὺ ἔξυπνα: «Ὡσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομούντα, ᾧ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἔμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνοι αὐτόν»¹⁹. Ἦταν ἔξυπνη ἢ εἰρωνεία τῆς θεραπαινίδος, ἢ ὁποῖα, ὅπωςδήποτε, δὲν γνώριζε τίποτε μᾶλλον ἀπ' τὴν ἀστρονομικὴν παρατηρήσειν τοῦ πρώτου σοφοῦ στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἐπιστημονικὴν ἀποδείξειν καὶ ἄμεσα πρακτικὰ ἀποτελέσματα· πρῶτος αὐτὸς προέβλεψε ἔκλειψη ἡλίου, τὸ 585 π.Χ. μᾶλλον, ἀνακάλυψε τὴν ἐγγραφὴν τριγώνου εἰς κύκλον καὶ ἄλλα, καθὼς ἐθεωρεῖτο ὁ σοφώτερος τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του²⁰. Γράφει ὁ Πλάτων, «ὅπως καὶ μὲ τὸν Θαλῆν, ἐνεργοῦντα ἀστρονομικὰ παρατηρήσεις, ᾧ Θεόδωρε, καὶ βλέποντα ὑψηλά, ἔπεσε σὲ λακοῦβα, ὅποτε μία ἔμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀπ' τὴν Θράκη ἐξέφρασε τὸν σαρκασμὸν τῆς λέγεται, ὅτι ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν οὐρανὸν εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ ὅσα εἶναι μπροστὰ εἰς τὰ πόδια τοῦ τὰ παραβλέπει».

Ὁ Πλάτων παραδέχεται ὅτι εἶναι δυνατόν μία ὑπέρτερη, ὄχι μόνο νὰ εἶναι χαριτωμένη, ἀλλὰ καὶ ἔμμελής, ἔχειν τὸ μέλος, τὴν ἁρμονία μέσα τῆς, ἰδιότης ἐγγενῆς τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, διότι ἡ ἔμμελεια χαρακτηρίζει τὸν πέμπτο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς τραγωδίας, τοῦ ἑναρμονίου γένους. Ὅταν ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ἰκανότητα τῆς ἔμμελείας εἰς τὴν θεραπαινίδα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι αἶρει ἐμπράκτως ὅλες τὶς θεωρίες τοῦ γιὰ τὴν κατωτέρα φύση τοῦ δούλου καὶ τῆς γυναικός, ὅτι ἀποδέχεται τὴν ἔνταξη εἰς τὴν δραματικὴν τελετουργία, τὴν ἀνωτέρα ἐκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν θεραπαινίδων· καὶ ὁ Θαλῆς ἔζησε δύο αἰῶνες περίπου πρὶν ἀπ' τὸν Πλάτωνα, ὅταν ἦταν ἀκόμη εἰς τὰ πρῶτα τῆς βήματα ἢ ἄμεσος δημοκρατία εἰς τὸν Ἑλληνισμό, καὶ ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπ' τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Δηλαδή, ἡ ἔμμελής θεραπαινὶς ἐπισφραγίζει τὴν κυρίαρχη θέση τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς τοῦ θεοῦ τῆς μουσικῆς μὲ τὴν λύρα του, εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τοῦ θεοῦ τῶν χρησμῶν, κυρίως μέσω τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, μὲ τὰς διαφορομένης τουλάχιστον ἐννοίας ῥήσεις του, καὶ τοῦ Ἔρωτος, ὡς χαρίεσσα – πολλοὺς Μιλησίους θὰ εἶχε τρελάνει ἢ θεραπαινὶς-, καὶ φυσικὰ καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς προστάτιδος τοῦ σοφοῦ Θαλοῦ.

Ὁ ἀφηρημένος καθηγητὴς ἢ ὁ ἀφοσιωμένος στὴν ἀποστολή του φιλόσοφος, ἐπιστήμων, ἰδεολόγος ἢ θεωρητικὸς τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητο διὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ὅταν τὸν ἀπορρίπτει ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων, τουλάχιστον ὅπως ἀναφέρουμε εἰς τὸν «Θεαίτητον». Τὸ ὑπογραμμίζει, λίγο πρὶν κάτω ὁ φιλόσοφος: «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ

¹⁹ Πλάτωνος, «Θεαίτητος», 174α, μετάφραση δική μου.

²⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 1.

γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστὶν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆ τοιαύτη φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γὰρ πού, ὦ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἔγωγε· καὶ ἀληθῆ λέγεις»²¹. «Ὁ ἴδιος σαρκασμός, μὲ ἐκεῖνον τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονάς του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τις δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσθαι ὅπωςδήποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λέεις». Ὁ φιλόσοφος τῆς σχολῆς δὲν ἔχει καθόλου εὐαισθησία γιὰ τοὺς γύρω του, οὔτε γιὰ τὴν φύση -γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε λίγο καὶ στὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα-, δὲν εἶναι κἄν μὴ ἀναίσθητος, εἶναι ἀναίσθητος, ὅπως καὶ ὁ Ἥφαιστος καὶ ὁ ἐργαζόμενος στὴν παραγωγή ἐν σειρᾷ, εἶναι ἴδιος μὲ τὸν ἄνθρωπο τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος.

Τὴν καθοριστικὴ σημασία τῆς εὐαισθησίας στὸν πολίτη τὴν περιγράφει πάλιν πληρέστερα ὁ Γοργίας ὁ Λεοντίνος, κατὰ τὴν περίοδο μάλιστα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, μὲ, «τὸ μὲν εἶναι ἀφανὲς μὴ τυχὸν τοῦ δοκεῖν, τὸ δὲ δοκεῖν ἀσθενὲς μὴ τυχὸν τοῦ εἶναι»²². δηλαδή, μᾶς λέγει ὅτι χωρὶς τὸ «δοκεῖν», τὸν λόγον τῆς Ἀγορᾶς, δὲν ὑπάρχει «εἶναι», διότι εἶναι ἀφανὲς, ἄγνωστο εἰς τὴν πόλιν, κρυμμένο κάπου, ἐνῶ χωρὶς τὸ «εἶναι» τὸ «δοκεῖν» εἶναι ἀσθενές· τὸ «δοκεῖν» γίνεται ἀκόμη ἀσθενέστερο, ὅταν, μαζὶ μὲ τὴν ἐξάρτησή του ἀπ' τὸ «εἶναι», χάσει καὶ τὴν ἐμμέλειά του, τὸν ῥυθμό, τὴν ἀρμονία καὶ τὸ μέλος τοῦ λόγου, ὅταν χάσει τὴν εὐαισθησία του.

²¹ Πλάτωνος, αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου, κ. έ.

²² Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», καὶ Γοργίου Λεοντίνου, ἀπόσπ. 26, "Die Fragmente der Vorsokratiker", B 26, II 306, 11.

Ἡ προσέγγιση πλησιάζει αρκετὰ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Περικλέους, εἰς τὸν «Ἐπιτάφιον: «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργον μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον»²³. Εἰς τὴν κορυφαίαν στιγμὴν τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας ἀπαγγέλλει τὸν Ἐπιτάφιον, ὁ μέγας πολιτικός, διὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου· ἔχει πολλαπλὰ μηνύματα, ἀπευθύνεται στοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν, στίς μητέρες, συζύγους καὶ ἀδελφές, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες, πλέκοντας τὸ ἐγκώμιον τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. «Ἐπιδιώκουμε λοιπὸν τὸ ὠραῖο μὲ ἀπλὸ τρόπο καὶ φιλοσοφοῦμε ὄχι χαλαρὰ, ἀνάλαφρα· καὶ χρησιμοποιοῦμε τὸν πλοῦτο γιὰ ἔργα τὸν κατάλληλο καιρὸ καὶ ὄχι γιὰ κομπασμοὺς -τὴν χορηγία ἐννοεῖ, ὅπωςδήποτε, ὡς καθιερωμένη ὑποχρέωση τοῦ πολίτου-, καὶ τὸ νὰ μὴν ὁμολογεῖ κανεὶς τὴν φτώχεια θεωρεῖται αἰσχρὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ τὸ νὰ μὴν ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ αὐτὴν χειρότερο». Ὅπωςδήποτε στὴν κατηγορία τῶν κομπασμῶν γιὰ τὴν φιλοκαλία θὰ κατέτασσε ὁ πολιτικός ὅσους φιλοσόφους καὶ δραματικούς ποιητὲς ἔτρεχαν στίς αὐλὲς τῶν βασιλέων καὶ περισσότερο τῶν τυράννων· ὁδηγεῖ ἄλλοῦ ἢ παραδρομὴ γιὰ τὸ θέμα, ὅποτε ἀπλὴ ἀναφορὰ γίνεται.

Ὁκτῶ αἰῶνες σχεδὸν μετὰ, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίστροφη θεώρηση, κάνει παραπλήσιες παρατηρήσεις ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς γιὰ τοὺς Ἀντιοχεῖς τῆς ἐποχῆς του: «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως· οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»²⁴. Οἱ Ἀντιοχεῖς ἦταν χειρότεροι καὶ ἀπὸ ἀναίσθητοι, ἦταν ἀχρεῖοι καὶ κυνικοί, δουλικώτατοι στὴν νοοτροπία καὶ Ἀρειανιστὲς οἱ περισσότεροι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν προσχωρήσει στὴν νέα θρησκεία γιὰ τὴν συμμετοχὴ τους στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας· θὰ ἦταν μακρὰ ἢ περιπλάνηση γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ ἓνα ἐνδιαφέρει, τὸ ἦθος τοῦ μεγάλου ἡγέτου: «διότι πιστεύεται ὅτι εἶναι ἐντροπιαστικὸν τῶρα τὸ νὰ ἀσχολεῖται κανεὶς μὲ τὴν μουσικὴν, ἐνῶ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο ὁ ἄδικος πλουτισμὸς· ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀπέχω γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν τῆς ἐκ μέρους μου δυνατῆς ἐπικουρίας ἐκ τῶν μουσῶν». Ὁ νεαρὸς ἡγέτης ἀναγνωρίζει ὅτι παρέμεινε ἐλεύθερος, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν διώξεων του ἀπ' τὸν ἐξάδελφό του Κωνσταντίου καὶ τῆς σφαγῆς ὅλων τῶν συγγενῶν του, ὄρφανὸς ἀπὸ μητέρα σὲ ἡλικία ἐνὸς ἔτους· ὁ πατέρας του εἶχε τὴν ἴδια τύχη ἀπ' τὸν Ἀρειανὸ ἀνηψιό του, ὅταν ὁ ἴδιος ἦταν πέντε ἐτῶν, καὶ μοναδικὴ παρηγοριά του εἶχε τὸν σκυθικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐμβριθοῦς ἑλληνικῆς παιδείας, παιδαγωγὸ του Μαροδόνιο. Ὅταν τὰ γράφει αὐτὰ,

²³ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφή», βιβλ. Β', κεφ. μ', παρ. 1, μετάφραση δική μου.

²⁴ Ἰουλιανὸς αὐτοκράτορας, «Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπῶγων», 337βγ, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 37, κ., ἐ.

καὶ ἄλλα παρόμοια, ἦταν πανίσχυρος αὐτοκράτωρ κι εἶχε ἀναδιοργανώσει τὴν ἀχανῆ καὶ ἡμιπαράλυτη αὐτοκρατορία του, κι ἔτσι ἔδωσε τὴν δυνατότητα ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τμήματος ἐπὶ χίλια τόσα χρόνια, ἢ πιὸ μακρόχρονη αὐτοκρατορία στὴν ἱστορία.

Ὁ Ἰουλιανὸς ἀσκοῦσε τὸ ἐλεύθερο πολιτικὸ ἦθος καὶ τὸ ἀναζητοῦσε στὴν συνεχῆ μελέτη τῆς κλασικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ του πρακτικὴ· τὸ ὑπογραμμίζει στὴν ὄγδοη «ὀμιλία» του, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναχώρηση τοῦ συμβούλου του Σαλουστίου: «Ἄλλ' ὁ μὲν Περικλῆς, ἄτε δὴ μεγάλῳρων ἀνὴρ καὶ τραφεὶς ἐλευθέρως ἐν ἐλευθέρα τῇ πόλει, ὑψηλοτέροις ἐψυχαγῶγει λόγοις αὐτόν· ἐγὼ δὲ γεγρονῶς ἐκ τῶν οἴοι νῦν βροτοὶ εἰσιν ἀνθρωπικωτέροις ἐμαυτὸν θέλω καὶ παράγω λόγοις, καὶ τὸ λίαν πικρὸν ἀφαιρῶ τῆς λύπης, πρὸς ἕκαστον τῶν ἀεὶ μοι προσπιπτόντων ἀπὸ τοῦ πράγματος δυσχερῶν τε καὶ ἀτόπων φαντασμάτων ἐφαρμόζειν τινὰ παραμυθίαν πειρώμενος, ὥσπερ ἐπώδην θηρίου δήγματι δάκνοντος αὐτὴν ἔσω τὴν καρδίαν ἡμῶν καὶ τὰς φρένας. ἐκεῖνό τοι πρῶτόν ἐστὶ μοι τῶν φαινομένων δυσχερῶν. νῦν ἐγὼ μόνος ἀπολελείφομαι καθαρᾶς ἐνδεῆς ὀμιλίας καὶ ἐλευθέρως ἐντεύξεως»²⁵. Ὁ Σαλούστιος εἶχε πάρει μετὰθεση ἀπ' τὴν Γαλατία καὶ ἄφηγε τὸν φίλο του Καίσαρα μόνου· ἀποδέχθηκε αὐτὸς τὴν ἀπόφαση τοῦ ἐξαδέλφου του, ἂν καὶ γνώριζε ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν συκοφαντιῶν στὴν αὐλὴ ἐναντίον του, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ὑποψιαζόταν τὸν νεαρὸ Καίσαρα ὡς ἐπίδοξο διάδοχό του, ὅπως καὶ συνέβη, ἀκουσίως ὁμως. Τὸν εἶχε στείλει στὰ γερμανικὰ σύνορα, μὲ ἐλάχιστους στρατιῶτες καὶ πολλοὺς κατασκόπους· ὁ μαλθακὸς ὡς τότε καὶ χωρὶς προηγούμενη στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση εἰκοσιπενταετῆς Καίσαρ ἐπέτυχε πολὺ σύντομα τὸ θαῦμα τῆς καταστολῆς τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Γερμανῶν, μὲ τρεῖς εἰσβολὲς πέραν τοῦ Ρήνου, ἐνῶ συνέλαβε αἰχμάλωτον καὶ τὸν βασιλέα τους Χονδρομάριον καὶ τὸν ἔστειλε στὸν αὐτοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη· ἀποκατέστησε τὴν εἰρήνην στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ εὐνόησε τὰ γράμματα, τὶς τέχνες καὶ τὸ ἐμπόριο, ὥστε ἤκμασαν μέσα σὲ πέντε χρόνια. Ὁ ἐξαδελφός του τὸν ὑποψιάσθηκε καὶ ἐπιδίωξε νὰ τὸν ἀποξενώσει ἀπ' τὸν στενὸ του φίλο.

Ὁ Καίσαρ ὑπάκουσε στὴν ἐντολὴ κι ἐπέτρεψε τὴν ἀποχώρηση τοῦ φίλου του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔστειλε τὴν ἐπιστολὴ του· φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν συγκινητικὸς ὁ ἀποχωρισμὸς του, διότι στὴν ἀρχὴ τῆς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναφέρει:

Οὐδὲν μέλει μοι· τὰμὰ γὰρ καλῶς ἔχει,
Μόνος εἰμὶ λύπης αἴτιος καὶ φροντίδος²⁶.

²⁵ Τοῦ ἰδίου, «Ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστίου παραμυθητικὸν εἰς ἑαυτόν», 248γδ, μετάφραση δική μου.

²⁶ Ταῦτό, 242γ.

Εἶναι ἄγνωστο τὸ ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὸ ῥητὸ αὐτὸ ὁ Ἰουλιανὸς καὶ γι' αὐτὸ βρίσκεται ἀπ' τὸν Nauck στὰ ἀδέσποτα ἀποσπάσματα:

Τίποτε δὲν μ' ἐνδιαφέρει· τὰ δικά μου καλῶς ἔχουν,
Μόνος εἶμαι λύπης αἴτιος καὶ φροντίδος.

Ἔβλεπε ὅτι ἔρχεται ἡ σύγκρουση μὲ τὸν τυραννικὸ καὶ ἄκρως καχύπτοτο ἐξάδελφό του, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐπιζητοῦσε, διότι διαισθανόταν, ὅπως φαίνεται ὀλοκάθαρα ἀπ' τὰ γραπτὰ του, ὅτι θὰ ἄλλαζε τὸ ἦθος του, ὁ χαρακτήρας του, ἂν ἀντιδρουῖσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, θὰ ἔχανε τὴν εὐαισθησία του· ἄλλωστε στὸ τέλος οἱ λεγεῶνες του ἐξηγέρθησαν, παρὰ τὴν δεδηλωμένη ἄρνησή του, καὶ τὸν ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα. Ἡ ἀναφορὰ ἀποβλέπει στὴν ἀνάδειξη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἦθους τοῦ ἀνθρώπου, τῆς νοοτροπίας του, μὲ τὴν μουσική, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ νεαρὸς Καῖσαρ, ὡς αὐτοκράτωρ καὶ μάλιστα τύποις μὲ τὴν ῥωμαϊκὴ παράδοση πίσω του: «Ἀλλὰ ὁ μὲν Περικλῆς, ἀποδεδειγμένα μεγαλόφρων καὶ ἀνατραφεὶς ἐλευθέρως καὶ σὲ ἐλεύθερη πόλῃ, ψυχαγωγοῦσε τὸν ἑαυτό του μὲ ὑψηλοτέρους λόγους· ἐγὼ δὲ γεννήθηκα ἀπ' τοὺς ὅποιους τώρα θεωροῦνται βροτοί²⁷ καὶ ἀπὸ πιὸ καθημερινούς ἀνθρώπους ἀνάγω τὴν καταγωγή μου καὶ παράγω ἀντίστοιχους λόγους, ἀλλὰ τὴν πολλὴ πίκρα ἀφαιρῶ ἀπ' τὴν λύπη, γιὰ ὅλα ὅσα συνέχεια μοῦ συμβαίνουν ἀπ' τὴν φύση τους δυσχερῆ καὶ παράλογα φαντασμάτα, καὶ ἐπιχειρῶ νὰ ἐφαρμόσω κάποια παρηγοριά, ὅπως μετὰ τὸ δάγκωμα κάποιου θηρίου ποῦ ἔχει δαγκώσει βαθεῖα τὴν καρδιά καὶ τὸ μυαλό. ἓνα εἶναι σὲ μένα πρῶτο ἀπ' τὰ δυσχερῆ φαντάσματα. τώρα ἐγὼ θὰ ἀπομείνω μόνος καὶ θὰ ἔχω στερηθεῖ τῆς καθαρῆς καὶ ἐνδελεχοῦς συνομιλίας καὶ ἐλευθέρως συναναστροφῆς». Σκέπτεται τὴν πολιτικὴ του ἀπομόνωση, διότι δὲν εἶχε φαίνεται ἄλλους τόσον ἐμπίστους δίπλα του, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ σκέψεων πάνω στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθημερινότητά του, καθὼς ὁ Σαλούστιος ἦταν φιλόσοφος καὶ ἐγκρατῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας· τὸ ὑπογραμμίζει, «ἐγὼ μόνος ἀπολελείψομαι καθαρῶς καὶ ἐνδεοῦς ὁμιλίας καὶ ἐλευθέρως ἐντεύξεως». Συμπληρώνει ἀργότερα μὲ τὴν φράση, «οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»· οἱ Ἀντιοχεῖς, Ἀρειανοὶ καὶ Εἰδωλολάτρες, ἦταν τὸ ἴδιο αὐταρχικοὶ καὶ ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας μὲ τὸν Κωνστάντιο, μὲ μοναδικὴ μᾶλλον ἐξαίρεση τὸν Λιβάνιο.

²⁷ Ἀναφορὰ στὴν ῥήση τοῦ Διόμηδους, Ὀμήρου «Ἰλιάς» Ε304, «οἶοι νῦν βροτοὶ ἐσὶ».

«Τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον»

Ὁ Ἰουλιανός, ὡς Καῖσαρ καὶ ὡς αὐτοκράτωρ, διατήρησε τὸ ἐλεύθερο ἦθος του, εἶχε διασφαλίσει τὴν εὐαισθησία του, χάρις στὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπη ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ κύκλων σοφῶν ἑλληνιστῶν γύρω του· ὡς αὐτοκράτωρ, καὶ στὶς ἐκστρατεῖες του ἀκόμη, εἶχε ἐπαρκῆ κύκλο, «καθαρᾶς ὁμιλίας καὶ ἐντεύξεως»· γνώριζε ἀπὸ στήθους τὸν Ὅμηρο, τοὺς τραγικοὺς καὶ ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν γραμματεία, κι ἀπ' τοὺς λόγους του μᾶς ἔχουν σωθεῖ πάρα πολλὰ ἀποσπάσματα χαμένων ἔργων. Ὅταν αὐτὰ ἀναγνωρίζονται, ὡς ὑπόδειγμα ἀσκήσεως τοῦ ἐλευθέρου ἦθους, τὸν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα, μὲ τὴν ἰσοπέδωση τῶν πάντων στὴν σύγκρουση τῶν μεγάλων αἱρέσεων κατὰ τὴν αὐγὴ τοῦ Μεσαίωνος, πολὺ περισσότερο ἰσχύουν στὶς μέρες μας· ἡ ἐξαχρείωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ὡς συνειδητὴ καὶ συστηματικὴ προσπάθεια ἀπ' τὶς σοσιαλιστικὲς κυβερνήσεις, θυμίζουσι σὲ ὅλα τοὺς τὴν ἀντίστοιχη μεθόδευση κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπ' τὸν καχύπτοτο ἐξάδελφό του. Εἶχανε ἰσοπεδωθεῖ τὰ πάντα τότε στὴν αὐτοκρατορία καὶ ἀπέμειναν στὶς μεγάλες πόλεις ὡς μοναδικὴ ἀντίσταση, μετὰ τὸν θάνατο ἢ τὴν δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορος, οἱ λόγιοι, οἱ σοφιστῆς, ὅπως ὁ Λιβάνιος, ἀλλὰ καὶ οἱ ρίζες τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ πρακτικῆς στὰ ψηλὰ βουνά, στὶς κοινότητες κυρίως τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὅπως καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ Λιβάνιος τὸ ἐπισημαίνει σαφέστατα,

εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἕλληνα κλητέον²⁸.

Ἀπ' τοὺς λόγους, ἀπ' τὴν ὁμιλία του κρίνεται ὁ Ἕλληνας μᾶλλον καὶ ὄχι ἀπ' τὴν καταγωγὴ του· οἱ περισσότεροι στὶς ἐπαρχίες τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μιλοῦσαν ἑλληνικά, ἀλλὰ τύποις, δὲν ἐξέφραζαν τὸ ἐλεύθερο ἦθος τῶν Ἑλλήνων, εἶχαν ἐξαχρειωθεῖ ὡς χαρακτῆρες καὶ ὡς λόγος.

Ἡ περιδιάβασις εἰς τὴν ἀπαρχὴν τοῦ Μεσαίωνος ἀποβλέπει στὴν ἀνάδειξη τῶν ἰδίων χαρακτηριστικῶν καὶ στὴν σημερινὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίθετη διαδρομὴ ἢ ἄμυνα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ὡς ἐνιαίας ἐκφράσεως, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, προῆλθε ἐκ τῶν ἄνω στὶς πόλεις μὲ τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τοὺς σοφιστῆς -ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὑπῆρχαν καὶ οἱ κοινότητες ὡς ἀπόρθητο ὄχυρό-, στοὺς ὁποίους κατατάσσονται μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια καὶ οἱ Καππαδόκες καὶ ἄλλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὡς καθιερώσαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ· τότε ἦταν συνεχῆς ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μὲ τὸν Λιβάνιο, ἀναγνωρισμένο πιστὸ τῆς

²⁸ Λιβανίου, «Ἀντιοχικός», παρ. 184, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 35, κ. ἐ.

ἀρχαίας θρησκείας, ἀλλὰ καὶ χαρακτηρίζει τὸν ἱεράρχη ἢ ὁμιλία του, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», ἐνῶ καὶ ἡ γνωστὴ φράση, «Ἴδου σοὶ καὶ ἕτερος ἦκει Καππαδόκης...», προέρχεται ἀπ’ τὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν σοφιστὴ, ὅταν τοῦ ἔστειλε γνωστούς του νεαροὺς γιὰ μαθητές· στὶς μέρες μας ἡ γλῶσσα τοῦ ἀπλοῦ κόσμου, ἡ λαλιά του, ἀποτελεῖ τὸ ὄχυρὸ τῆς ἑλληνικῆς, δηλαδὴ στὴν καθημερινότητά μας καὶ μὲ τὰ παραμύθια τῆς γαλιᾶς ἀμύνεται ἡ γλῶσσα, ὡς γνήσια συνέχεια τῆς παραδόσεως τῶν κοινοτήτων. Τὸ βλέπουμε στὶς συζητήσεις μας, ὅταν σὲ σύγκριση μὲ τὴν δεκαετία τοῦ ’80 ὁ Ἕλληνας λογιωπατίζει, ἐνῶ δὲν ἀποδέχθηκε ποτὲ τὶς προσπάθειες ἀφελληνισμοῦ, ὅπως μὲ τὸ τροπικὸ ἐπίρρημα ἄμεσα, ἀντὶ τοῦ χρονικοῦ ἀμέσως, στὶς κρίσιμες λέξεις τῆς ζωῆς του· τὶς ἄφησε στοὺς ἀριστεροὺς πολιτικούς, ὡς ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία τους²⁹. Ἡ καθημερινότης κρίνει τὸ ἦθος μας καὶ τὴν ἐπιβίωσή μας· ἡ εὐαισθησία τους στὰ ἀπλᾶ πράγματα καὶ στὰ τρέχοντα ὅπλισε τοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπέρριψαν τὴν πιὸ μεθοδευμένη ἐπιχείρηση ἀλλοιώσεως τῆς γλώσσης ἐνὸς λαοῦ στὴν ἱστορία.

Τὸ πρόβλημα στὴν ἐποχὴ μας ἔχει περισσότερες παραμέτρους· οἱ ρίζες του ἀνάγονται στὴν κίνηση τῶν δημοτικιστῶν ἀπ’ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος, μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ βιβλίου, «Τὸ ταξίδι μου» τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, τὸ 1886· ἡ διαμάχη μεταξὺ καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς μᾶς ἐνδιαφέρει, ὄχι ἀπὸ πλευρᾶς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς, ὅσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Δύο πράγματα ἐνδιαφέρουν, διότι οἱ ἄλλες πτυχές ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἐπαρκῶς εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· ἡ ἐλάχιστη ἐντριβὴ τῶν δημοτικιστῶν στὴν ἐξελίξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ σύνδεση τοῦ ἀγῶνος των μὲ τὶς ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις τους, ἀλληλένδετα εἶναι τὰ δύο, ὅπως ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις εἶχαν καὶ οἱ καθαρευουσιάνοι· ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δίδει τὴν ἀπάντηση: «Εἰς τὴν πατρίδα μου τὸ χωράφι προφέρεται τοῦ χουράφ’ (νομίζω νὰ παρετήρησα ὅτι οἱ φθόγγοι I καὶ OY συγκόπτονται ἐὰν ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ι και ου, ἀλλὰ μόνον τρέπονται ἐὰν ἦσαν ἀρχῆθεν ε και ο)· ἀλλ’ εἰς τὰ χωρία τοῦ Πηλίου, μᾶλλον προηγμένα εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν, προφέρεται τοῦ χ’ράφ’. Ἴδου λοιπόν, στάρ, κθάρ, χράφ. Οὕτω θὰ ἔπρεπε νὰ γράφεται ἡ γλῶσσα»³⁰. Θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει καὶ ἄλλες λέξεις τῆς καθημερινότητος, ὅπως τὶς ζήσαμε μικροὶ στὰ χωριά μας καὶ τὶς χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ τώρα, ἀλ’γ’, (ἄλογο), γ’μάρ’, (γουμάρι), μ’λάρ’, (μουλάρι), βόδ’, (βόδι), πράτ’, (πρόβατο), σ’μάρ’,

²⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 9, κ.έ., «Ἀπ’ τὴν μουσικὴν στὴ γραμματικὴ», σελ. 11, κ.έ. καὶ «Τιμαρίων», «Στείλον ἡμῖν, ὦ τᾶν...», «στεῖλε μας, παλιόφιλε», κεφ. 46, στ. 1157, καὶ Μ. Βασιλείου, ἐπιστολὴ 133.

³⁰ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, «Γλῶσσα καὶ κοινωνία», «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», «Ὁ ἐθνικὸς χορὸς καὶ ἡ μουσικὴ», 1907.

(σαμάρι), Θεριστής, Αλωνάρης, αυτή είναι ή γνήσια δημοτική κι όχι τὸ ἄμεσα καὶ τὸ Ἰούνης καὶ Ἰούλης· τὴν ἐσωτερικὴ δουλικότητά τους ἐκπέμπουν οἱ δημοτικιστὲς καὶ τίποτε ἄλλο. Δὲν κατέγραψαν, οὔτε μία λέξη, οὔτε μία παρατήρηση, τὸ πῶς ὀμιλεῖται ἢ ἑλληνικὴ στίς ἐπαρχίες της καὶ τὸ πῶς ἐξελίχθηκε στὴν διάρκειά της ἱστορίας ἀπ' τὶς τέσσερες ἀρχικὲς διαλέκτους, δωρικὴ, αἰολικὴ, ἰωνικὴ καὶ ἀττικὴ, μὲ τὴν προσθήκη τῆς κοινῆς μετὰ τοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους, ἀλλὰ χωρὶς τὴν οὐσιαστικὴ διεῖσδυση αὐτῆς στίς ἑλλαδικὲς περιοχές· ὅλοι οἱ γραμματικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἀπ' τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ στὴ συνέχεια στοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους, στὸ Βυζάντιο, στὴν Τουρκοκρατία καὶ στὸν δέκατο ἔννατο αἰῶνα μελέτησαν συστηματικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως εἶναι, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Ἀχιλλεὺς Τζάρτζανος, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνο λίγους, ἀλλὰ οἱ δημοτικιστὲς παρέμειναν προσηλωμένοι στίς ἐπιστημονικὲς θεωρίες τῆς Ἑσπερίας καὶ τῶν Παρισίων ἀρχικῶς, ἐμβαπτισμένους εἰς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ὀρθολογισμοῦ...

Ἡ ἀναφορὰ στὸν μεγάλο διηγηματογράφο ἔχει σημασία, διότι ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς ὁ κύριος ἐκφραστής τῆς ἠθογραφίας τῆς ἐποχῆς του, καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε βαθύτερα τὴν πραγματικὴ προσέγγιση τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος στὴν νεώτερη Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, γράφει ὁ κοσμοκαλόγερος: «Τὴν δημοτικὴν ποῦ τὴν εἶδεν, ποῦ τὴν ἔμαθε, ποῦ τὴν ἐσπούδασεν ὁ Ψυχάρης; Αὐτὸς εἶναι Χῖος, σχεδὸν ξένος, ἀριστοκράτης Φαναριώτης ἐπιχειρῶν μὲ ἓν στρεβλωτικὸν ἰδίωμα νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς δημιουργὸς καὶ διδάσκαλος ὀλοκλήρου ἔθνους. Ὅχι! αἱ γλώσσαι δὲν ἐπιβάλλονται οὔτω εἰς τὰ καλὰ καθούμενα διὰ τῶν ἀτόμων εἰς τοὺς λαούς»³¹. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διατήρησε ζωντανὴ τὴν γλῶσσα του, μὲ τὶς διαλέκτους του κατὰ περιοχές, τὴν αἰολοδωτικὴ, τὴν ἰωνικὴ, τὴν ἀττικὴ, τὴν κριτικὴ καὶ τὴν κυπριακὴ, παραλλαγὲς τῆς δωρικῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν μουσικὴ, ἄρρηκτα συνδεδεμένες μὲ τὴν ὄρχηση καὶ τὸν χορό, γνήσια συνέχεια τῆς ἀρχαιοελληνικῆς.

³¹ Ζήσιμου Λορεντζάτου, «Μελέτες», σελ. 174, «Γαλαξίας», Ἀθήνα, 1967, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο».

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν γραμματικῶν εἶναι ὅτι ἦταν ἐνσωματωμένοι στὴν καθημερινή ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, ζοῦσαν τὰ προβλήματά τους, σχεδὸν ὅλοι τους· ἔδειχναν τὴν ἀνησυχία τους γιὰ τὴν καταγραφή τῆς ζωντανῆς γλώσσης τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ καὶ παρατηροῦσαν ὅτι ὑστεροῦσε ἀρκετὰ ἡ κοινωμία τους στὴν πολιτικὴ εὐαισθησία, ὅτι ἔτεινε πρὸς τὸ μὴ ἀναίσθητον τουλάχιστον· ἡ προσφυγὴ στὴν ἀττικὴ διάλεκτο ὡς ἐπισήμου γλώσσης ἐκκινουσε ἀπ' τὴν πίστη, ὅτι μόνο μὲ τὴν ζωντανὴ χρήση τῆς θὰ μπορούσαν νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν δημοκρατία ὡς πολιτικὸ σύστημα καὶ στὴν ἐποχὴ τους· ἀντιμετώπιζαν μὲ δέος καὶ μὲ σεβασμὸ τὴν ἄμεσο δημοκρατία καὶ τοὺς προγόνους μας. «Τὸ δέος μετετρέπετο σταδιακῶς εἰς σεβασμὸν καὶ ἱερὰν προσέγγισιν, διότι ἀντιλαμβάνονταν ὅλοι ὅτι κάτι τοὺς ἔλειπε διὰ τὴν εἰς βάθος καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ τους διάσταση κατανόηση τῶν κειμένων· τοὺς ἔλειπε ἡ αἰσθησις τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, διότι ὅλα σχεδὸν εἶχαν ἐκφρασθεῖ ὡς λόγος ζωντανός, προφορικός, μὲ τὸν ἀντίλογο ἄμεσο καὶ οὐσιαστικό. Ὁ ἀντίλογος ἔλειπε, ὁ ζωντανὸς διάλογος, ὁ ὁποῖος παραχώρησε τὴ θέση του στὸ δέος καὶ στὸ σεβασμὸ· ἡ ἀποδοχὴ τοῦ λόγου τῆς Ἀγορᾶς ὡς τοῦ μοναδικοῦ λόγου ἦταν τὸ ζητούμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπρόσιτο στίς μέρες τους· ἐξέπεσαν στὴν ἐξάρτηση, καθὼς γνώριζαν ὅτι ἀδυνατοῦν ἐπανελθεῖν στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἰσοτιμίας ὅλων στὸ διάλογο, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς ἄρχοντες -ἐπειδὴ οἱ ἄρχοντες στὴν ἐποχὴ τους ἦταν βασιλεῖς ἢ καὶ αὐτοκράτορες ἀργότερα-, ὅποτε αἰσθάνθηκαν, καὶ τὸ πίστεψαν ὅτι μόνο ὅταν ἀποδεχθοῦν τὸν ἀττικίζοντα λόγο ὡς ἀνώτερο καὶ σεβαστὸ λόγο δύνανται προσεγγίσει δημιουργικώτερα αὐτόν. Ἀπ' τὴν στιγμή αὐτὴ ὁ Λόγος ἐγίνε ἀποδεκτὸς καὶ καθιέρωθηκε ὡς ὁ λόγος τῆς παιδεύσεώς τους· ὁ προφορικός λόγος, ἀποσύρθηκε σταδιακὰ ἀπ' τὴν διανόηση κι ἔμεινε ἀντικείμενο ὅσων εἶχαν τὴ δυνατότητα, ὅπως κι ἂν τὴν εἶχαν, προσεγγίσει αὐτόν μὲ τοὺς μουσικούς του ῥυθμούς³².

Ἡ ἴδια διαδικασία, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίστροφη διαδρομὴ, ἐπαναλαμβάνεται μὲ τοὺς δημοτικιστές· ἀναζητοῦν τὸν Λόγο, τὸν ὀρθὸ λόγο, στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν ἐπιστήμη, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται ὡς ἄνωθεν σοφία· ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια λογικὴ μὲ τοὺς ἀττικίζοντες καὶ τοὺς καθαρευουσιάνους, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη τὴν ἐξάρτησή τους ἀπ' τὰ φῶτα τῆς Ἑσπερίας, ὄχι ἀπ' τὸν ἐλληνικὸ λόγο. Ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ ἔχει ἄμεση ἀντανάκλαση στὸ ἦθος τους, καθιστώντας τους ὑποτακτικούς στὴν νοοτροπία, χωρὶς καμμία εὐαισθησία στίς ρίζες τους, στὸν περίγυρό τους, στὴν καθημερινότητα τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως κάνουν καὶ στίς φιλοσοφικὲς σχολές ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος, «ὁ πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστίν ἢ τί ἄλλο θρέμμα»· ἔτσι μὲ τοὺς δημοτικιστές, ἀλλὰ καὶ τοὺς καθαρευουσιάνους, τὰ χωριὰ κι οἱ γειτονιὲς τῶν

³² «Ἀπ' τὴν μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 17, κ.έ. καὶ σελ. 12, κ.έ.

Αθηνῶν δὲν ὑπάρχουν, δὲν κατοικοῦνται ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ κάτοικοί τους δὲν συνομιλοῦν, δὲν τραγοῦδουν, δὲν μαλώνουν οἱ γυναῖκες στοὺς δρόμους, δὲν ἐρωτεύονται οἱ νέοι, δὲν κάνουν καντάδες στὶς ὠραῖες νεαρές, δὲν ἀντιδικοῦν στὰ καφενεῖα καὶ στὶς πλατεῖες, δὲν βρίζονται ὅταν θυμώνουν, αὐτὰ εἶναι ἀνύπαρκτα στὴν προβληματική τους· περισσότερο ὅμως μετράει ἡ ἄγνοια τῆς ἐπιδράσεως ὄλων αὐτῶν στὸ ἦθος τῶν κατοίκων, στὴν εὐαισθησία τους. Ἔτσι ἀδυνατοῦν νὰ καταγράψουν τὸν τρέχοντα λόγον τῶν χωριῶν καὶ τῶν συνοικιῶν, δὲν γνωρίζουν ὅτι τὸ ἐπίθετο πονηρός, προφέρεται στὰ χωριά τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος πόνηρος, τὸ μοχθηρός, μόχθηρος, τὸ μόνος, μόναχος, τὸ βδελυρὸς βδέλυρος, ἀλλὰ τὰ κατέγραψε αὐτὰ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος καὶ ἐρμήνευσε τὸ φαινόμενο· «προπαροξυντικοὶ γὰρ εἰσιν οἱ Αἰολεῖς ἐν πολλοῖς, ὡς δηλοῖ καὶ τὸ δύνατος, παρ' αὐτοῖς προπαροξυνόμενον καὶ ἄλλα μύρια... ὅτι δὲ διάφορα καὶ ἄλλα οἱ Ἀττικοὶ παρὰ τὴν ἀνάλογον συνήθειαν τονοῦσι, δηλον ἐκ τοῦ τροπαίου, ὃ κοινῶς τρόπαιον λέγεται, καὶ ἐκ τοῦ ἐτοῖμον καὶ ἐρῆμον, καὶ ἐκ τοῦ ὁμοῖος, τὸ γὰρ κοινὸν ὁμοῖος, ἐν προπερισπάσει. οἱ δ' αὐτοὶ καὶ βδέλυρος λέγουσι καὶ πόνηρος καὶ μόχθηρος ἔξω ἀναλογίας»³³. μᾶλλον ἀπ' τὴν αἰολικὴ πῆραν κι αὐτοὶ τὴν προφορὰ αὐτῶν τῶν λέξεων. Ὁ σοφὸς καὶ μέγας ἑλληνιστὴς ἀττικίζει μὲν, ἀλλὰ καὶ μελετᾷ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν πορεία της μέχρι τὴν ἐποχὴ του στὶς διάφορες περιοχές, μὲ σαφέστατη ἀναφορὰ στοὺς γραμματικούς καὶ μουσικούς ὄλων τῶν ἐποχῶν. Ἡ ἀποκοπὴ τῶν δημοτικιστῶν ἀπ' τὶς ἑλληνικὲς ρίζες ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὴν νοοτροπία τους, ὄχι μόνο στὴν προσωπικὴ τους στάση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποπνεύουσα ἀντίληψη πρὸς τοὺς ὀπαδούς τους, στὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους πρὸς τὴν ἐξ Ἑσπερίας σοφία. Ἐξαφανίσθηκε ἡ ἑλληνικὴ γλωσσολογία πρὸς δόξαν τῆς δυτικῆς...

Ὁ Πλούταρχος ἐπιμένει στὴν παρουσίαση τοῦ ἦθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ στὴν εὐαισθησία τῶν πολιτῶν της, ἐνῶ γνωρίζει ὅτι αὐτὰ ἦταν ἄγνωστα στὴν Ρώμη καὶ στὶς περισσότερες ἐπαρχίες της στὶς μέρες του· ἀφήνει ὅμως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὰ συνάντησε στὴν καθημερινότητα πολλῶν Ἑλλήνων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, τῶν ψηλῶν βουνῶν, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ἀπομονωμένων περιοχῶν, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Φιλόστρατος· ἄλλωστε μόνο ἓνας αἰώνας χωρίζει τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικὸ, ὅταν συζητοῦσαν γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἑλληνικῆς, ἀπ' τὸν ἴδιο, καὶ ὅταν τὸ ἀναγνώριζαν ὡς γεγονὸς ὅτι, «ἡ μεσογαία τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι... ἄμικτος δὲ βαρβάρους οὐσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἡ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει»³⁴. Ἦταν θέμα ἐπικοινωνίας ἢ μᾶλλον αὐτοπροστασίας ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τῆς αὐτοκρατορίας· χειρότερη ἦταν ἡ

³³ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ.ἀ., ῥαψωδία, Α', στ. 176, (75,38), ῥαψωδία, Β', στ. 764, (341,11-14)

³⁴ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 44 καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος, σελ. 34, κ.έ.

στάση τῶν δημοτικιστῶν τοὺς προηγούμενους αἰῶνες μας. Ἡ μίμηση καὶ ἡ δουλικότης ἀπέναντι σὲ ὅ,τι ἐρχόταν ἀπ' τὴν Εὐρώπη, κι ἀπ' τὴν Ἀμερικὴ μεταπολεμικά, ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νοοτροπίας τῶν σπουδαγμένων, διότι ὁ ἀπλὸς κόσμος διατήρησε ζωντανές τις ρίζες του κι αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπ' τὴν δημοτικὴ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴν λαϊκὴ μουσικὴ, ἀλλὰ κι ἀπ' τοὺς δημοτικούς καὶ λαϊκοὺς χορούς· παρὰ τὸν καταγιισμό τῆς χολλυγουντιανῆς προπαγάνδας καὶ τὴν ἐνεργὸ ὑποστήριξη τῶν σοσιαλιστικῶν κυβερνήσεων, μὲ διευκολύνσεις πρὸς τὴν ἀμερικανικὴ μουσικὴ, ἡ νεολαία δὲν ἔχει ἐνδώσει, ἢ μᾶλλον τὴν ἔχει ἀποδεχθεῖ στὸν ἐλάχιστο βαθμὸ. Εἴμαστε ἡ χώρα μὲ τὴν μικρότερη διείσδυση τῆς στὴν Δύση, ἐνῶ στὰ χωριὰ καὶ στὶς συνοικίες, ἀλλὰ καὶ στὰ ὄρεινὰ περισσότερο καὶ στὰ νησιά, τιμοῦμε δεόντως τὴν δημοτικὴ παράδοση, τὸν Αὐγουστο κυρίως, γέροι καὶ νέοι καὶ ἰδιαίτερος τῆς Παναγίας· δεῦτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἐορτὴ τῶν ἐρωτευμένων, ἡ τηλεόραση προβάλλει κατὰ κόρον τὸν Ἅγιο Βαλεντῖνο, ἀλλὰ ὁ κόσμος τιμᾷ τὴν Τσικνοπέμπτη, τὸ τσικνίζει δεόντως καὶ μοσχοβολάει ὀλόκληρος...

Οἱ ἀναζητήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα μᾶς ὀδηγοῦν εἰς μίαν ἄλλην ἀτραπὸν διὰ τὴν διερεύνησιν τῆς ἐπιβιώσεως εἰς τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο τῆς εὐαισθησίας εἰς τὴν καθημερινότητά μας, ὡς συναδούσης πρὸς τὸν λόγον, τὸ μέλος, τὴν ἁρμονίαν καὶ τὸν ῥυθμόν· ἀνάγεται στὴν διασταλτικὴ ἀντίληψη τῆς ζωῆς, στὸν ἐξωστρεφῆ ἄνθρωπο. Ἐπιστρέφουμε στὸν Γοργία, ἀπ' τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἀντλήσει τὴν προβληματικὴ μας· ὁ Πλάτων στὸν ὁμώνυμο διάλογο ἀναφέρει: «Ἐγὼ γὰρ δὴ οἶμαι καὶ ἐμὲ καὶ σὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον ἡγεῖσθαι καὶ τὸ μὴ δίδόναι δίκην τοῦ διδόναι»³⁵. Ὁ Σωκράτης ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πῶλο, ἀπ' τὸν Ἀκράγαντα: «διότι ἐγὼ ἰσχυρίζομαι λοιπὸν ὅτι καὶ ἐγὼ καὶ σὺ καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι πιστεύουμε ὅτι εἶναι χειρότερο τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ τὸ νὰ μὴν λογοδοτεῖ κανεὶς τοῦ νὰ λογοδοτεῖ». Αὐτὴ ἦταν ἡ κοινὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἄμεσο δημοκρατία· ἡ λογοδοσία, τὸ δίκην δίδόναι, γιὰ τὰ πεπραγμένα ὅσων ἄσκησαν τὴν ἐξουσία πρωτίστως καὶ ὅσων διέπραξαν ἀδικήματα εἶναι ἐπιβεβλημένη· ἡ ἔμφασις δίδεται στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐκάστου, στὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς του ἀντιλήψεως καὶ ὄχι στὸ ἀποτέλεσμά της.

Στὴν ἄμεσο δημοκρατία δὲν ὑπῆρχε πρόνοια προστασίας τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ὅπως στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἀναγνωρίζονταν μόνον πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς θεσμούς τους. Ἄλλωστε τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα ἀποτελοῦν μέσον προστασίας τοῦ ἀτόμου, ἀπέναντι στὶς καταχρήσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ἐμφανίσθηκαν ὡς ἄμυνα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὴν βασιλεία, ἡ ὁποία σταδιακὰ παραχωροῦσε τὴν ἐξουσία τῆς στὸν λαό· ὡς μέσον ἀμύνης καθιερώθηκαν ἐναντίον τῆς αὐταρχικῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία πάντα

³⁵ Πλάτωνος, «Γοργίας», 474β.

εύρισκε τρόπους για καταδολίευση τῶν παραχωρήσεών της στὰ δημοκρατικὰ δικαιώματα τῶν πολιτιῶν· στήν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ἀνατροπὴ τῆς τυραννίας, ἡ ἐξουσία περνοῦσε στὸν λαό, ποὺ τὴν ἀσκοῦσε στήν Βουλὴ καὶ στήν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου, ἐπομένως δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη προστασίας ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Φυσικὰ ἐνδιέφερε ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἀδικιῶν ἐκ μέρους τῆς πολιτείας πρὸς τοὺς ἀδικηθέντες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σήμανε ἐπίδειξη ἀνοχῆς ἢ παραβλέψεως τῶν ἀδικούντων· ὁ Θουκυδίδης τὸ ἔχει ὑπογραμμίσει καθαρά, στὶς δίκες τοῦ σκανδάλου τῶν Ἑρμοκοπιδῶν καὶ τῆς λιποταξίας τοῦ Ἀλκιβιάδου στήν Σπάρτη: «Κἂν τούτῳ οἱ μὲν παθόντες ἄδηλον ἦν εἰ ἀδίκως ἐτιμώρητο, ἢ μέντοι ἄλλη πόλις ἐν τῷ παρόντι περιφανῶς ὠφέλητο»³⁶. Εἶχαν γίνῃ πολλὲς συλλήψεις καὶ δίκες, μὲ ἀρκετὲς καταδίκες σὲ θάνατο, ἀλλὰ ποτὲ δὲν βρέθηκαν οἱ πραγματικοὶ ἔνοχοι, ἐνῶ καταδικάσθηκαν καὶ πολλοὶ ἀθῶοι· ὁ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Καὶ στήν ὑπόθεση αὐτῇ οἱ καταδικασμένοι, εἶναι ἄδηλον τὸ εἶναι ἀδίκως ἐτιμωρήθησαν, ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ πόλις κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη ἀσφαλῶς ὠφελήθη».

Γιατί ὠφελήθη; Διότι ἡ λογοδοσία ἐτηρήθη, ὅπως τὴν προέβλεπαν οἱ θεσμοί, τὸ Σύνταγμα στήν δική μας ὀρολογία· ἄλλωστε καὶ ὁ Μιλτιάδης καταδικάσθηκε καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Περικλῆς, ἐνῶ ἴσχυε καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ ὄστρακισμοῦ, ὅπως καὶ ὅτι καμπὴ στήν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ τοὺς ἀπετέλεσε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὄστρακισμοῦ τὸ 419 π.Χ, ὅταν, ἀντὶ γιὰ τὸν Ἀλκιβιάδην ἢ τὸν Νικία, προτίμησαν τὸν Ὑπέρολο, «μοχθηρὸν ἄνθρωπον», γνωστὰ αὐτά³⁷. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπέδειξαν τὴν εὐαισθησίαν τους γιὰ τὸν σεβασμὸ τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, διότι δὲν νοοῦταν ἀσκηση τῆς ἐξουσίας, χωρὶς λογοδοσίαν μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της· στήν νεώτερη ἐποχὴ δίδεται βαρῦτητα στήν ἱκανοποίησιν τῶν πληγέντων, τῶν ἀδικηθέντων, ἔστω κι ἂν δὲν γίνεται σοφώτερος ὁ ἀδικηθεὶς, ἢ μᾶλλον ὅπωςδῆποτε εἶναι ὀλιγώτερον σοφός, ἢ δικαιότερος ὁ ἀδικήσας, παραλλάσσοντας τὸν Γοργία, ὅπως φαίνεται κι ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι προβάλλονται ὡς ἥρωες τὰ θύματα, οἱ μάρτυρες, ὅπως στήν χριστιανικὴ καὶ σὲ ὅλες τὶς μονοθεϊστικὲς θρησκείες, ἄλλη μία πτυχὴ τῆς μεταπλάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία ὅμως χάνεται καὶ ἐπικρατεῖ τὸ ἀναίσθητον, μὲ τὴν γνωστὴ νοοτροπία, «πλήρωσε καὶ γλύτωσε», δηλαδὴ ἐννοοῦμε ὅτι κρατᾷ τὰ προϊόντα τῆς ἀπάτης του καὶ ὑπερηφανεύεται μάλιστα γι' αὐτὸ· προέκταση αὐτῶν εἶναι ἡ ἐννοία τῆς αὐτοκριτικῆς, συνέχεια τῆς ἐξομολογήσεως καὶ τῆς ψυχαναλύσεως. Ἡ λογοδοσία χάνεται μὲ τὴν πρακτικὴ αὐτή³⁸· ὁ ἐνεργὸς πολίτης κρίνεται καὶ διατηρεῖ τὴν αὐτονομία του μὲ τὴν λογοδοσίαν του καὶ μόνο.

³⁶ Θουκυδίδου, αὐτόθι, βιβλ., Στ', κεφ. ξ, παρ. 5.

³⁷ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 245, ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς», ἐξαντληθέν.

³⁸ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Νόμους τὰς ῥῥᾶς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 42, κ. ἐ., καὶ «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 14, κ. ἐ.

Ἡ μετατόπιση τοῦ πολιτικοῦ βάρους ἀπ' τὸν ἀδικοῦντα εἰς τὸν ἀδικούμενο ἐμφανίζεται μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τὴν μετάβαση ἀπ' τὸν προφορικὸ στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ· ταυτοχρόνως σχεδὸν ἔχουμε καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, κοινὴ ἦταν ἡ πορεία τους. Τὸ κριτήριον εἶναι πλέον, τὸ τί εἶπε ὁ καθένας καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ λόγου του στοὺς ἄλλους· ὄχι ἡ ταύτιση τὴν ἴδια στιγμή τοῦ λόγου του μὲ τὸν πολίτη, ὄχι τὸ τί ἔκανε, ἀλλὰ οἱ ιδέες του μετροῦσαν, ὄχι οἱ πράξεις του, ὄχι τὸ ἦθος του, ἀλλὰ ὁ ἀπρόσωπος λόγος του. Στὴν ἄμεση δημοκρατία μετράει ἡ προσωπικὴ παρουσία ἐκάστου καὶ ἡ ἄμεση ἐκφορὰ τοῦ λόγου του, τοῦ ἐμμελοῦς λόγου, ὅταν ὁ ἐμμελῆς λόγος ἐκλείψει χάνεται ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία: «ἴστε γὰρ ὅτι τῶν Πλάτωνος διαλόγων διηγηματικοὶ τινὲς εἰσιν οἱ δὲ δραματικοί· τούτων οὖν τῶν δραματικῶν τοὺς ἐλαφροτάτους ἐκδιδάσκονται παῖδες ὥστ' ἀπὸ στόματος λέγειν· πρόσεστι δ' ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἦθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαριέντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνανδροι καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης»³⁹.

Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ στὸ ἔβδομο βιβλίον καὶ ὄγδο πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον», ἐξετάζει τίς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἦθος ὁ Πλούταρχος. «Διότι γνωρίζετε ὅτι ἀπ' τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος μερικοὶ εἶναι διηγηματικοὶ καὶ οἱ ἄλλοι δραματικοί· ἀπὸ αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς δραματικούς τοὺς πιὸ εὐκόλους τοὺς διδάσκονται τὰ παιδιά, ὥστε νὰ τοὺς ἀποστηθίζουν. προστίθεται δὲ στοὺς δραματικούς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἐρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὐστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήεια, ἠθικὴ ἀγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαριέντες δηλαδή, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνανδροι καὶ μὲ τρύπιοι τὰ αὐτιά τους, λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῆ νοοτροπία, δι' ἀπειροκαλίαν, διὰ παντελῆ ἀδυναμία κατανοήσεως τοῦ κάλλους, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολὴν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιον γένος, τὰ ἀποβάλλουν. καὶ δὲν θὰ

³⁹Πλούταρχου, «Συμποσιακά», ἡ', παρ. 1, (711βγ), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἱμάς», σελ. 41, κ. ἐ., «Ἀπ' τὴ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σ. 7, κ. ἐ.

ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν οἱ ἴδιοι διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλότης», καταλήγει ὁ Διογενιανός.

Ἐστω κι ἂν δὲν τὸν μνημονεύει ὁ Πλούταρχος, ἀναφέρεται καὶ στὸν Διονύσιο τὸν Κοϊντιλιανό, ἂν καὶ οὔτε ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στὸν Ἀριστόξενο· «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δίεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες».⁴⁰ «Τὸ ἐναρμόνιο γένος τὸ ἀντιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἐντρυφεῖς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείαν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἦταν ἀδύνατη ἀκόμη καὶ ἡ κατανόηση τῆς ὑπάρξεώς του· διὰ τοῦτο καὶ ἀπογοητεύθηκαν πλήρως κάποιοι ἐξ αἰτίας τῆς ἐγγενοῦς ἀσθενείας των εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς κατὰ δίεσιν μελωδίας καὶ ἀποφάνθησαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη ἡ μουσικὴ ἀπόδοση τοῦ διαστήματος». Ἡ εὐαισθησία ἔλειπε ἀπὸ αὐτοῦς, ἀλλὰ μᾶλλον εἶχαν ἀπωλέσει καὶ τὸ μὴ ἀναίσθητον, ἦταν δηλαδὴ πλήρως ἀναίσθητοι· ἐπομένως ἀδυνατοῦν κατανοῆσαι τὴν ἀπάτη τῆς τραγωδίας, μὲ τὴν πολὺ ἀπλοϊκὴ σκέψη τους. Αὐτὴ ἡ διάσταση μᾶς ἐνδιαφέρει στὸ πόνημα, διότι ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐξετάζεται σὲ πολλὰς ἄλλες ἀναλύσεις.

Τὸ χάος μεταξὺ τῶν εὐαισθητῶν, χαριέντων, καὶ ἀνάνδρων, διατεθρυμμένων τὰ ὦτα, ἀποτελεῖ τὸ κρίσιμο ζήτημα καὶ σήμερα· «οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαριέντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἀνανδροὶ καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησὶν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμείν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἂν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλότης». Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀντίληψη ἐκφράζει ἐπτὰ αἰῶνες μετὰ τὸν Ἀριστόξενο, τέσσερες μετὰ τὸν Πλούταρχο, καὶ ὁ Ἰουλιανός, ὅταν λέει, ὅτι, «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως». Στὴν συνέχεια ὁμοῦς εἶναι σαφέστερος, «ἐθεασάμην τοι καὶ τοὺς ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον βαρβάρους ἄγρια μέλη λέξει πεπονημένα παραπλησία τοῖς κρωγμοῖς τῶν τραχὺ βοῶντων ὀρνίθων ἄδοντας καὶ εὐφραينوμένους ἐπὶ τοῖς μέλεσιν»⁴¹. Ἐννοεῖ ὁ πρῶτος τῶν Νεοελλήνων, ὅτι οἱ ἀνανδροὶ ἔχουν τὴν ἴδια πολιτικὴ πρακτικὴ μὲ τοὺς βαρβάρους Γερμανοὺς τῆς ἐποχῆς τους: «ἔχω παρατηρήσει κάποτε καὶ στοὺς ὑπὲρ τὸν Ῥῆνο βαρβάρους ἄγριους ῥυθμούς, σὲ λέξεις παραπλήσιες μὲ τοὺς κρωγμοὺς τῶν τραχὺ βοῶντων ὀρνίθων τραγωδῶντες καὶ εὐχαριστούμενοι ἀπ' τὴν μελωδία». Καὶ προσθέτει, «εἶναι γὰρ οἶμαι συμβαίνει τοῖς φαύλοις τὴν μουσικὴν λυπηροῖς μὲν τοῖς θεάτροις, σφίσι δ' αὐτοῖς ἡδίστοις». Δηλαδή, «διότι αὐτὸ νομίζω συμβαίνει στοὺς φαύλους στὴν μουσικὴ πού εἶναι ἀξιολύπητοι μὲν στὰ θεάτρα, ἀλλὰ εὐχαριστημένοι μὲ τὸν ἑαυτό τους»· δὲν διέφεραν σὲ τίποτε οἱ ὑπὲρ τὸν Ῥῆνον βάρβαροι ἀπὸ τοὺς κυνικοὺς καὶ χαύνους τῆς Ἀντιοχείας, ὅπως καὶ ἀπὸ τοὺς

⁴⁰ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανού, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α', κεφ. 12j, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ὁ κεστός ἱμάς», σελ. 40, κ. ἐ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13, κ. ἐ.

⁴¹ Ἰουλιανού, ἴδιον, 337γ-338α, μετάφραση δική μου, καὶ ἀ., σελ. 17, 20, κ., ἐ..

διατεθρουμένους τὰ ὦτα, συνέχεια εἶναι τῶν ἀπραγμόνων καὶ ἀχρείων ἢ τῶν χαννοπρώκτων τοῦ Ἀριστοφάνους, μὲ τὴν μετεξέλιξή τους σὲ κυνικούς καὶ κεκλασμένους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἡ εὐαισθησία ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ ὅλους αὐτούς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ, ὅπως κι ἀπ' τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο· ἡ αἴσθησις ὅτι δίπλα του ὑπάρχει ζωντανὸ ὄν τουλάχιστον, ἂν ὄχι ἄνθρωπος ἢ πολίτης πολὺ περισσότερο, ἀπουσιάζει πλήρως· δὲν ἀλλάζει καὶ πολὺ τὸ ἦθος τῶν κυνικῶν καὶ ἀρειανῶν τῆς Ἀντιοχείας ἀπ' τοὺς μονοσήμαντους καπιταλιστὲς ἢ κομμουνιστὲς τῆς ἐποχῆς μας, προσηλωμένοι στὸ μέλλον εἶναι ὅλοι τους, ὅπως καὶ οἱ ἀγίατολλάδες. Ἡ ἀλλαγὴ ἔρχεται μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, διότι ὁ ἐργαζόμενος κάθε μορφῆς ὀφείλει ἐκφράσαι τὴν δημιουργικότητά του συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως, ὅπως ἔχουμε ἐκθέσει διεξοδικὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· ἕνα ἐνδιαφέρει στὴν θεώρησι τῆς εὐαισθησίας τοῦ πολίτου, τὸ ὅτι μόνον ὁ ἐνεργὸς πολίτης εἶναι εὐαίσθητος, κι ἐπομένως μόνον αὐτὸς ἔχει τὴν δυνατότητα τῆς ἀνακτήσεως τῆς εὐαισθησίας τῆς ζωῆς, ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅσο παράξενο κι ἂν φαίνεται σήμερα, τὸ διαδίκτυο καὶ ἡ ἀνεσις τῆς ἐπικοινωνίας μὲ ὅλους καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον, ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸ ἦθος τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ· ἔστω κι ἂν οἱ νέοι δὲν γνωρίζουν κἂν τὸ τί σημαίνει προφορικὸς πολιτισμὸς καὶ τί γραπτὸς, ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει δευτερεύουσα σημασία, διότι ἡ ἀλλαγὴ σχετίζεται μὲ τὴν καθημερινότητά τους. Ἡ συνεχῆς δράσι τους τοὺς ἐνδιαφέρει, ἢ ἐκφρασι τῆς δημιουργικότητός τους, μέσα ἀπ' τὴν ζωντανὴ καὶ ἀδιάλειπτη ἐπικοινωνία, ἢ ἀλλιῶς τὸν πηγαῖο διάλογο μὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον.

Ἡ θεωρητικὴ προσέγγισι τοῦ φαινομένου ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς καθιστᾷ ἀπαραίτητη τὴν βαθύτερη πραγμάτευσή του, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης στὸν πλατωνικὸ «Θεαίτητο», «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντας ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῇ τοιαύτῃ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος»⁴². «Ὁ ἴδιος σαρκασμὸς, μὲ ἐκεῖνον τῆς θεραπαινίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονάς του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐάν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει στὴν ἴδια του τὴν φύσι, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τὶς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο».

⁴² Ὅρα ἀ., σελ. 18, κ., ἐ.

Τὸ λογῶδες μέλος ἐκ τῶν προσφιδῶν

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γοργίου, εἰς τὸ «τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον», γίνεται πληρέστερα κατανοητῆ, ὅταν τὴν θεωρήσουμε -καλὴ ἢ ἐπανάληψις-, ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ πολίτου τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ· εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν τὸν ἐνεργὸ πολίτη τὸν ἐνδιαφέρει ἡ δρᾶσις του, ἢ προσφορὰ του πρωτίστως καὶ δευτερευόντως, ὄχι καθόλου ἀλλὰ δευτερευόντως ὡς ἀντανάκλαση, ἢ ἐπίδρασις εἰς αὐτὸν τῆς δράσεως τοῦ ἄλλου, τοῦ ἄλλου πολίτου φυσικά, ὡς ἀμέσου συνεπειᾶς τοῦ λόγου του ἢ τῆς πράξεώς του. Ἡ διαφορὰ εἶναι καθοριστικὴ καὶ χωρίζει τις δύο ἀντιλήψεις ζωῆς, τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ: «ἔστιν δὲ βέλτιον τὸ φιλεῖν ἢ τὸ φιλεῖσθαι. -τὸ μὲν γὰρ φιλεῖν ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν, ἀπὸ δὲ τοῦ φιλεῖσθαι οὐδεμία τῶ φιλουμένῳ ἐνέργεια γίνεται.- ἔτι δὲ βέλτιον τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· τὸ μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι καὶ τοῖς ἀψύχοις ὑπάρχει, τὸ δὲ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις. -ἔτι δὲ τὸ εὐποιοτικὸν εἶναι βέλτιον ἢ τὸ μὴ· ὁ μὲν οὖν φιλῶν εὐποιοτικὸς, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, οὐ... καὶ οὐκ οἶονται δεῖν αὐτοὶ φιλεῖν οἱ ἐν ὑπεροχῇ ὄντες· ἀντιδιδόναι γὰρ ἐν οἷς ὑπερέχουσιν τοῖς φιλοῦσιν αὐτούς»⁴³.

«Εἶναι καλύτερο τὸ φιλεῖν, τὸ νὰ ἀγαπᾶς ἐσὺ, παρὰ τὸ φιλεῖσθαι, ἀπὸ τὸ νὰ σὲ ἀγαποῦν», ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση ὁ φιλόσοφος. Καὶ ἐξηγεῖ, «τὸ φιλεῖν εἶναι ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπ' τὸ φιλεῖσθαι δὲν ἐκπηγάξει οὐδεμία ἐνέργεια στὸν φιλούμενο. Ἐπὶ πλέον εἶναι καλύτερο τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· διότι τὸ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι ὑπάρχει καὶ στὰ ἄψυχα, ἢ ὠραία πέτρα, τὸ ὁμορφο τοπίο, ἐνῶ τὸ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις, διότι μόνον τὰ ἐμψυχα προσφέρουν ἐνέργεια. Ἐπίσης τὸ εὐποιοτικὸν, ἢ προσφορὰ ὠραίου πράγματος, ἢ δημιουργικότης, εἶναι καλύτερο τῆς ἀπραξίας· ὅποιος ἀγαπᾶ λοιπόν, ὁ φιλῶν εἶναι εὐποιοτικὸς, γιὰ ὅσο χρόνο ἀγαπᾶ, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, δὲν εἶναι, διότι εἶναι παθητικὸς ἀποδέκτης, δὲν προσφέρει ἐνέργεια, δὲν ἐκπνέει τὸ εὐποιοτικόν...καὶ δὲν σκέπτονται ποτὲ ὅτι ὑποχρεοῦνται εἰς τὸ φιλεῖν, εἰς τὴν προσφορὰ ἐνεργείας ὡς ἀγαθοῦ, ὅσοι βρῖσκονται σὲ κατάστασι ὑπεροχῆς, οἱ ἀσκούντες ἐξουσίαν· ἐπειδὴ τὴν ἀνταπόδοσι ἀπαιτοῦν ἀπὸ ὅσους τοὺς ἀγαποῦν καὶ τοὺς θεωροῦν κατωτέρους τους». Ἀπ' τις ὠραιότερες ἀξιολογήσεις τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τις πλέον ἀγνοημένες.

⁴³ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλα», βιβλ. Β', κεφ. ια', παρ. 34-36, 39, (1210β6-13, 17-19), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 24, κ.έ., ἐκδόσεις «Ὀδυσσεύας», Ἀθῆναι, 1982, ἐξαντληθέν, τοῦ ἰδίου «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 51, κ.έ. ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι 1993, στὸ ἀδημοσίευτο πόνημα τοῦ ἰδίου, «Δημοκλῆς ὁ καλός», σελ. 13, κ.έ. καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 41, κ., ἐ.

Ὁ εὐποιοῦν εἶναι ὁ δημιουργικὸς ἄνθρωπος, ὁ ἐνεργὸς πολίτης, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κάποιος εὐποιοῦν καὶ νὰ μὴν εἶναι δημιουργικὸς, ἀλλὰ μὲ ἔμφραση εἰς «τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον»· τὸ ἀντίστροφο ὅμως δὲν ἰσχύει πάντα, ἂν ὄχι καθόλου, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κάποιος δημιουργικὸς σὲ κάποια πράγματα, σὲ κάποιες ἀσχολίες του, ἀλλὰ νὰ μὴν εἶναι εὐποιοῦν, παρὰ μόνο τὴν στιγμὴν ἐκείνη τῆς ἐκφράσεώς του στὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἀποσπασματικῆς καὶ περιστσιακῆς ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητος, ὅπως γίνεται στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ, στὴν παραγωγὴ καὶ στὴν ἔρευνα· εἶναι δημιουργικοὶ σὲ κάποιο τομέα ἢ κλάδο καὶ κάποιες συγκεκριμέναι στιγμῆς, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε καθιερωθεῖ ὁ θεσμὸς τῆς εὐρεσιτεχνίας, ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπὴ ζωὴ τους εἶναι ἀπράγμονες ἢ φιλοῦμενοι τὸ ὀλιγώτερον· οἱ ἀχρεῖοι καὶ οἱ κυνικοὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δημιουργικοὶ σὲ καμμία ἐκδήλωσή τους. Στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ ἡ ἰσοπέδωσις εἶναι γενικὴ· ἡ ὁμοιομορφία τῶν πάντων σὲ ὅλες τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τους, κατὰ τὰ μεταπολεμικὰ χολλυγουντιανὰ πρότυπα κυριάρχησε ἰσοπεδωτικὰ στὴν Δύση. Ἦταν ἔκφρασις τῆς μίας καὶ ἐνιαίας ιδεολογίας τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, μὲ τὰς ἐσωτερικὰς τῆς ἀντιθέσεις ὡς ὁ ἀπαραίτητος μαῖντανός, ἀλλὰ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ζωῆς, τὴν ἴδιαν δουρικὴν καὶ ἀγελαίαν νοοτροπία· στὶς προηγούμενας ἐποχὰς ὑπῆρχε ἡ διαφοροποίησις, ὁ βιοτέχνης καὶ ὁ χειροτέχνης τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς μικρῆς πόλης, ὅταν ἦταν καλὸς στὴν δουλειά του, «εἶχε καὶ τὴν χάριν του» στὴν ὑπόλοιπὴ ζωὴ του καὶ «τὴν Καλημέρα χώρια», τὰς περισσότερας φορές· ἔτεινε πρὸς τὴν ἐμμέλεια, ἦταν καὶ στὴν κοινωνικὴ συναναστροφὴν τοῦ ὠραίου καὶ στὸ τραγοῦδι καλός, ἂν εἶχε καὶ καλὴ φωνή, ἦταν πρῶτος στὶς γιορτὰς καὶ στὰ πανηγύρια, εἶχε εὐαισθησία.

Ἡ εὐαισθησία ἐκφράζεται μὲ τὴν ἄρρηκτὴ σύνδεσις, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, εἶναι ὁ λογαοιδικὸς τρόπος τῆς μουσικῆς· «καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ῥήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας», κατὰ τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντη. Ὁ Ἀριστόξενος μᾶς δίδει τὴν ἀπάντησιν, «... ὅτι μὲν οὖν διαστημικὴν ἐν αὐτῷ δεῖ τὴν τῆς φωνῆς κίνησιν εἶναι προεῖρηται, ὥστε τοῦ γε λογῶδους κεχώρισται ταύτη τὸ μουσικὸν μέλος· λέγεται γὰρ δὴ καὶ λογῶδες τι μέλος, τὸ συγκείμενον ἐκ τῶν προσωδίων τῶν ἐν τοῖς ὀνόμασιν· φυσικὸν γὰρ τὸ ἐπιτείνειν καὶ ἀνιέναι ἐν τῷ διαλέγεσθαι»⁴⁴. Ὁ Ταραντῖνος φιλόσοφος, Πυθαγόρειος στὴν ἀρχὴ καὶ ἐκλεκτὸς μαθητῆς τοῦ Σταγειρίτου στὴν συνέχεια, πρῶτος συγγράφας περὶ μουσικῆς, ἀπὸ ὅσας μᾶς ἔχουν διασωθεῖ, ἂν καὶ ἀποσπάσματά του μόνο ἔχουμε, λέει, ὅτι «τὸ ὅτι ἡ κίνησις τῆς φωνῆς, ἡ ῥοή της, ἔχει κάποια διαστήματα στὴν ἐκφορὰ της ἔχει λεχθεῖ, ὥστε τὸ λογῶδες μέρος χωρίζεται σὲ αὐτὴν ἀπ' τὸ μουσικὸν μέλος· διότι καὶ ὀνομάζεται κάποιο μέλος λογῶδες, τὸ ἀποτελούμενον ἀπ' τὰς προσωδίας μέσα στὶς λέξεις· διότι

⁴⁴ Ἀριστοξένου, «Ἀρμονικῶν τὰ σωζόμενα», Friedrich Ritschl, κεφ. ιη, 6-16, μετάφρασις δική μου.

εἶναι φυσικὴ ιδιότης ἢ τάσις πρὸς ἀνύψωσιν ἢ χαλάρωσιν τῆς φωνῆς κατὰ τὸν διάλογο». Τὸν ὄρισμό τῆς προσφωδίας, «τόνος φωνῆς πρὸς ὃν ἄδομεν», μᾶς δίδει ὁ φιλόσοφος

Ὅσο κι ἂν ἔχει παραμεληθεῖ ἡ ἄσκησις εἰς τὸ λογαῶδες, τὸ λογαοιδικὸν καὶ ὁ χορὸς ἀπετέλεσαν τὸν κύριον συνεκτικὸν κρῖκο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν μακρὰ περίοδο, μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ τὴν ὑποδούλωσιν του στοὺς Ῥωμαίους, στοὺς Φράγκους καὶ στοὺς Τούρκους ἀργότερα· ἡ μουσικὴ ἀρμονία διαμορφώνει καὶ συντηρεῖ τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι οἱ φιλοσοφικὲς ἢ ιδεολογικὲς θεωρίαι· οἱ τελευταῖαι στὴν προσήλωσιν καὶ στὴν ὀλοκληρωτικὴ πίστις ὀδηγοῦν περισσότερον, παρὰ εἰς τὴν ἐλεύθερον πολιτικὴν πρακτικὴν. Ὁ Σκιαθίτης κοσμοκαλόγερος ἔχει τὴν ἀπάντησιν: «Διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερὰ ἄσματα ἔγιναν προσφιλεῖ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας... Ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περισωθῆ ἐκ στοματικῆς παραδόσεως ἡ Μουσικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων· ἄρα ἡ Βυζαντινὴ εἶναι μεσαιωνικὴ καὶ ἀφόρητος εἰς τὰ ἀριστοκρατικὰ ὦτα τῶν παρ' ἡμῖν νεοπλουτῶν... Ἀλλὰ δὲν ἐσώθη ἐπὶ ἀρχαίων ἀγγείων τὸ σχῆμα καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ὀρχήσεως; Δὲν φαίνεται ὅτι ὁ τσάμικος καὶ ὁ συρτὸς καὶ ὁ καλαματιανὸς εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν κύκλιον καὶ τὸν πυρρίχιον τῶν παλαιῶν μας προγόνων; Διατί τότε ἀπορρίπτουσι τὸν ἐντόπιον, τὸν ἐν κύκλῳ καὶ γραφικότητι καὶ πλαστικότητι σωμάτων χορὸν, καὶ ἀσπάζονται τὸν ξενικόν, τὸν κατὰ ζεύγη;»⁴⁵ Ἴσως ἀγνοοῦσε ὁ μέγας διηγηματογράφος ἢ μᾶλλον λησμόνησε καὶ δὲν τὸ ἀνέφερε, τὸ πολυφωνικὸ τραγοῦδι, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὡς γνήσια συνέχεια τῶν χορικῶν τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ἀλλὰ ξεμακραίνουμε...

Εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἦθους τῶν Ἑλλήνων, μέσῳ τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου ἀναφέρεται ὁ μέγας Σκιαθίτης διηγηματογράφος· ἔχει τὴν ἄνεσιν νὰ κινεῖται ἀπ' τὴν ἄρτια γνώσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς γλώσσης μας στίς τέσσαρες διαλέκτους τῆς καὶ στὴν κοινὴν, ὅσο καὶ στὴν δημοτικὴν τῆς ἐποχῆς του στὸ νησί του καὶ στὴν Θεσσαλία ἢ στίς συνοικίαι τῆς πρωτευούσης, καὶ αὐτὸ τοῦ ἐμπλουτίζει τὴν πολὺπλευρὴν πείρᾳ του. Ὅταν ὑπογραμμίζει, ὅτι, «διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερὰ ἄσματα ἔγιναν προσφιλεῖ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον

⁴⁵ Ἀλ. Παπδιαμάντη, ὁ., ἀ.

πάντοτε εισδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας», θυμίζει στοὺς μεγαλύτερους τὴν πίστη τῶν χωρικῶν, κυρίως τῶν γυναικῶν, στὴν θρησκεία καὶ τὴν εὐλάβεια μὲ τὴν ὁποία τὴν ἀκολουθοῦν. Ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι καὶ τρόπος ζωῆς κι ὄχι μόνο πίστις στὸν Θεό, ὅπως τὸ κατέδειξε ἡ δισχιλιετῆς ἱστορία μας.

Τὸ λογαοιδικόν, εἶναι οἱ ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως οἱ μουσικοὶ ῥυθμοὶ ἐκάστου λαοῦ, εἴτε εἶναι ἐμμελεῖς εἴτε τὸ ἀντίθετον, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Πλάτων, ἡ ἐπιβίωσή τους σφραγίζει τὴν ἱστορική του πορεία· τὸ λογαοιδικόν συμπληρώνει τὴν «ἄκραν Ἀτθίδα» τῆς Μεσογαίας, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, εἰς τὴν «πρὸς τοὺς νέους ὁμιλίαν...». Κατὰ τὴν Μεγάλη Ἑγκυκλοπαίδεια, «Λογαοιδικόν μέτρον, εἰς τὴν ἀρχαίαν μετρικὴν ἐκαλοῦντο οὕτως ὠρισμένοι στίχοι, ἐπειδὴ ἔκειντο κατὰ τὸν ῥυθμὸν μεταξὺ πεζοῦ λόγου καὶ ποιητικῆς ἀοιδῆς», καὶ κατὰ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, «Λογαοιδικός (λόγος, ἀοιδή), μέτρα πλησιάζοντα εἰς τὸν πεζὸν λόγον, ὡς ἀνάπαιστος· πλησιάζει ἀρκετὰ πρὸς τὸν πολιτικὸν στίχον. Ἔχουμε δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια τὸν ὀρισμὸ τοῦ Ἀριστοξένου, «ὀνομάζεται κάποιον μέλος λογῶδες, τὸ ἀποτελούμενον ἀπ' τὶς προσωδίες μέσα στὶς λέξεις», «λέγεται γὰρ δὴ καὶ λογῶδες τι μέλος, τὸ συγκείμενον ἐκ τῶν προσωδιῶν τῶν ἐν τοῖς ὀνόμασιν».

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ὑπογραμμίζει τὴν ἄρρηκτη σχέση ἀοιδῆς καὶ ὀρχήσεως, «πρὸς φόρμιγγα ἢ μολπὴ καὶ ἢ ὀρχησις, ὡς καὶ ἐν τῷ, οἱ δ' εἰς ὀρχηστὺν τρέψαντο ἡμερόεσαν ἀοιδῆν, καὶ ὅτι καὶ γυναῖκες ἀψόγως ὠρχοῦντο ἐν καιρῷ... ἦν γοῦν καὶ τραγικὴ ὀρχησις ἢ καὶ ἐμμέλεια... καὶ κωμικὴ δέ, ἢ καὶ κόρδαξ καὶ σίκιννις ἢς εὐρετῆς Σίκιννός τις βάρβαρος ἢ Κρής, ἢ καὶ σατυρική, ἐπεὶ καὶ οἱ Σάτυροι σικκινισταί»⁴⁶. «Μὲ τὴν φόρμιγγα, τὴν κιθάρα, παραπλήσια τῆς ἄρπας, γίνεται τὸ τραγοῦδι καὶ ὁ χορός, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπ' τοὺς στίχους, οἱ δὲ στὴν ὀρχησις ἐπιδόθησαν καὶ στὸ ἐρωτικὸ τραγοῦδι, καὶ ἐπίσης καὶ ὅτι οἱ γυναῖκες ἀψόγως, τέλεια, ὠρχοῦντο, χόρευαν στὸν κατάλληλον καιρὸ... ὑπῆρχε λοιπὸν καὶ τραγικὴ ὀρχησις, ἢ ὀνομαζομένη καὶ ἐμμέλεια.. καὶ κωμικὴ ἐπίσης, ἢ ὀνομαζομένη καὶ κόρδαξ καὶ σίκιννις τῆς ὁποίας εὐρετῆς ἦταν κάποιος Σίκιννος βάρβαρος ἢ Κρητικὸς, ἢ ὀνομαζομένη καὶ σατυρική, ἐπειδὴ καὶ οἱ Σάτυροι λέγονταν Σικκινιστές». Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς ῥάψωδίας τῆς «Ὀδυσσεΐας» καὶ στὴν ἐπιστροφή τοῦ Τηλεμάχου εἰς τὴν Ἰθάκη, κατὰ τὴν ἐπίδοση τῶν μνηστήρων στὸ τραγοῦδι καὶ στὸ χορό,

οἱ δ' ὀρχηστῦ καὶ ἀοιδῆ
τέρποντ'· ἤδη γὰρ καὶ ἐπήλυθε δεῖελον ἡμαρ⁴⁷.

μὲ τὸ τραγοῦδι, μὲ χορούς, τί κόντευε τὸ βράδυ.

⁴⁶ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ.ἀ., 1942,2-4, 8,9-10.

⁴⁷ Ὅμηρου, «Ὀδυσσεΐα», ῥάψωδία ρ, στ. 605-6, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη.

Στὸ τραγοῦδι καὶ στὸ χορὸ ἀφέθησαν ἀμέριμνοι οἱ μνηστῆρες, δὲν εἶχαν καταλάβει τὸ τί τοὺς περίμενε καὶ τὸ ποιὸς ἦταν ὁ κουρελῆς γέρος ποὺ ἔφθασε στὸ ἀνάκτορο τοῦ Ὀδυσσέως· εἶναι ἀπ’ τὶς καλύτερες σκηνές τῆς Ὀδυσσεΐας. Ὀρχηστὺς, ἢ ὄρχησις στὴν ἰωνικὴ διάλεκτο. Ἡ τραγικὴ ὄρχησις, ἢ ἐμμέλεια, ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς διδασκαλίας τῶν τραγωδιῶν· τὸν κύκλιο χορὸ ἐπέλεξαν ἀπ’ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ συνεχίζουν νὰ προτιμοῦν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἑλληνίδες, ὡς συροτό, ὡς καλαματιανὸ ἢ ὡς τσάμικο, τιμῶντες τὴν δημοτικὴ τους παράδοση. Ὁ Ἀρχιεπισκόπος Εὐστάθιος ἀναφέρει ὅτι, μὲ ἀφορμὴ τοὺς βητάρμονες στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλέως Ἀλκινόου, «ἐναρμόνια (ἄλματα καὶ χοροὺς, ποὺ τὰ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν εἰς τὴν «Κύρου Ἀνάβασιν») δηλαδὴ καὶ αὐτὰ ὅποια καὶ τὰ τῶν ἐνταῦθα βηταρμόνων. ὧν τῆς ἀρετῆς παράδειγμα καὶ Τελέστης ὄρχηστής φασιν Αἰσχύλου, οὕτω τεχνίτης, ὥστε ἐν τῷ ὀρχεῖσθαι τοὺς ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας φανερὰ ποιῆσαι τὰ πράγματα δι’ ὀρχήσεως»⁴⁸. (Τηροῦμε τὴν γραφὴν τοῦ μεγάλου Ἑλληνιστοῦ εἰς τὸ «ἐπὶ Θήβας», ἀντὶ τοῦ «ἐπὶ Θήβαις»). Ἡ ὄρχησις τοῦ Τελέστου ἔμεινε στὴν ἱστορία, ἀπ’ τὸ 467 π.Χ., ὅταν ἐδιδάχθη ἡ τριλογία, «Λαΐος», «Οἰδίπους», «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας» καὶ τὸ σατυρικὸ δράμα, «Σφίγξ» καὶ κέρδισε τὸ πρῶτο βραβεῖο, μὲ δεύτερο τὸν Ἀριστία τοῦ Πρατίνου καὶ τρίτον τὸν Πολυφράδμονα τοῦ Φρυνίχου· ἡ ἀπόδοση τοῦ πνεύματος τῆς διδασκαλίας κατεγράφη στὴν ἱστορία ἀπ’ τὸν Τελέστη, τόσο τέλεια ἐκτέλεσε τὸν χορὸ καὶ τὶς κινήσεις τῶν στασίμων τοῦ δράματος. Ἐπὶ πλέον εἰς τὸν «Ἴωνα» ὁ Πλάτων περιγράφει τὴν συμβολὴ τῶν ῥαψωδῶν, μὲ ἔμφαση εἰς τὸν Ὀμηρον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Ἀρχίλοχον, εἰς τὴν παιδευσιν καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ὀδηγοῦμεθα εἰς ἄλλην παραδρομὴν...

Ὅταν ἀγνοεῖται πλήρως ἡ προσωδία καὶ ἡ ὄρχησις, ὡς λέξεις ἀκόμη καὶ ὡς μουσικὴ ἀρμονία πολὺ περισσότερο, ἀπ’ τοὺς δημοτικιστὰς, τοὺς παλαιότερους καὶ τοὺς νεώτερους τῆς τριακοντοπενταετίας, τότε εἶναι φυσικὸ, ὄχι μόνον νὰ μὴν προσεγγίζουσιν κἂν τὴν ἔννοια τοῦ λογαιοδικοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀδυνατοῦν νὰ ἀντιληφθοῦν τοὺς τρόπους διαμορφώσεως τοῦ ἥθους καὶ τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως καὶ πρακτικῆς ἐνὸς λαοῦ, καὶ μάλιστα ἐκείνων μὲ βαθιεῖς ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς ρίζες· ἡ προσήλωση σὶς ὅποιες ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες εἶναι τὸ πρόβλημά τους. Στὴν δημοτικὴ μας παράδοση, ὅμως, ἐπιβίωσαν ὀλοζώντανες ἢ ὄρχησις, ἢ προσωδία, ἢ ἐμμέλεια, ἔστω κι ἂν ἀγνοοῦσαμε τότε, ὅσοι τὶς ζήσαμε στὴν παιδικὴ μας ἡλικία, τὸ τί σημαίνει ἢ πρακτικὴ τους καὶ ἢ θεωρία τους...

⁴⁸ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ., ἀ., 1596,21-26,

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος δὲν ὑπῆρχε ἡ θεωρία τοῦ λογαοιδικοῦ ὡς ἔννοια κι οὔτε χρειαζόταν καν, διότι βρισκόταν ἀκόμη ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, ὑπῆρχε ἡ προφορὰ του· ἡ προσωδία εἶχε ἀναγνωρισθεῖ καὶ μελετηθεῖ εἰς βάθος ἀπ' τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς σοφιστές. Ἀναφέρει ὅμως ὁ φιλόσοφος, ὅταν πραγματεύεται τὸ ποιὲς ἀρμονίες πρέπουν εἰς τοὺς ἀνδρείους, ὅτι, «κατάλειπε ἐκείνην τὴν ἀρμονίαν, ἣ ἔν τε πολεμικῇ πράξει ὄντος ἀνδρείου καὶ ἐν πᾶσιν βιαίῳ ἐργασίᾳ πρεπόντως ἂν μιμήσαιτο φθόγγους τε καὶ προσωδίας, καὶ ἀποτυχόντος ἢ εἰς τραύματα ἢ εἰς θανάτους ἰόντος ἢ εἰς τινα ἄλλην συμφορὰν πεσόντος, ἐν πᾶσι τούτοις παρατεταγμένως καὶ καρτερούντως ἀμυνομένου τὴν τύχην»⁴⁹. Λέει, λοιπόν, «ἄφησε γὰρ χρῆση ἐκείνη τὴν ἀρμονία ἢ ὅποια στὴν πολεμικῇ πράξει θὰ μποροῦσε νὰ μιμηθεῖ πρεπόντως τὸν ῥυθμὸ τῆς φωνῆς καὶ τὴν προσωδία τοῦ πράγματι ἀνδρείου καὶ σὲ κάθε ἐπικίνδυνη ἐργασία, κι ὅταν ἀποτυγχάνει ἀκόμη ἢ ὅταν ἀντικρύζει τραυματισμοὺς καὶ θανάτους ἢ ὅταν πέσει σὲ ὅποια ἄλλη συμφορὰ, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀτυχίες ἀντιπαρατάσσει καρτερικὰ τὸ στήθος του καὶ ἀμύνεται στὰ πλήγματα τῆς τύχης». Ὁ ἀνδρείος ἔχει τὶς δυνατότητες αὐτὲς καὶ ἐκφράζεται μὲ τὶς ἀνάλογες ἀρμονίες, τὸν δωρικὸ καὶ τὸν φρύγιο τρόπο τῆς μουσικῆς κυρίως καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχη προσωδία· διατηρεῖ ἔτσι τὴν εὐαισθησία του. Αὐτὸ ἐνδιαφέρει.

Ὅσο ἐκπύουμε στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ συμπληρώνεται ἡ προσωδία μὲ τὸν λογαοιδικὸν τρόπον, τὸ λογιῶδες στὴν μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὸν Ἀριστοξένο, μία γενιὰ ἀργότερα ἀπ' τὸν Πλάτωνα· μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐνσωμάτωση στὴν λατρεία του τῆς ψαλμωδίας, τῆς μουσικῆς τῆς ἀρμονίας, διατηρήθηκε ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἥθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, μὲ τὴν διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, διότι, «αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ῥήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας». Συμπληρωματικῶς ἐπενεργούσαν μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ τὴν συνέχεια τῆς κωμωδίας, μαζὶ μὲ τὰς πανηγύρεις καὶ τοὺς ἀθλητικοὺς ἀγῶνες· ἦταν ὀλοζώντανοι οἱ ἀγῶνες στὴν κοινοτικὴ παράδοση καὶ τὶς ζήσαμε ὅλοι μας μέχρι τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες, μὲ ἀποκορύφωμα τὸ ξεφάντωμα στὶς Ἀποκριές.

Ὁ Βάκχος ἐπέζησε περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, μὲ τὶς τοπικὲς ἰδιαιτερότητές του, ὅπως καταγράφονται ἀκόμη καὶ τώρα στὶς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀπόκρεω στὶς διάφορες πόλεις ἢ καὶ τῶν Καλλικαντζάρων σὲ ἄλλες· μέχρι τὶς

⁴⁹ Τοῦ αὐτοῦ, «Πολιτεία», 399α, καὶ ἀ., σελ. 9, κ. ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ σπουδὴ γὰρ τὴν γλῶσσα», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις» καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 23, κ. ἐ., «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε», σελ. 5, κ. ἐ., 14, 19, 27, 38.

τελευταῖες δεκαετίες, κάποιοι βοσκοὶ ἔμεναν πάντοτε στὴν στάνη καὶ ἀκόμη καὶ στὶς μεγάλες γιορτές. Αὐτὸ ἄλλαξε ὅταν ἐπεκτάθηκε τὸ ἀγροτικὸ ὁδικὸ δίκτυο στὴν χώρα καὶ στοὺς ὄρεινους τῆς ὄγκους καὶ ἀπέκτησαν ὅλοι ἀγροτικὰ αὐτοκίνητα, ὅποτε μποροῦν νὰ διανυκτερεύουν στὰ σπίτια τους· ἀλλὰ πρὶν μόνο τὸ βράδυ τῆς Ἀποκριᾶς δὲν ἔμεινε κανένας τσοπάνος στὴν στάνη, ὅτι καιρὸ κι ἂν ἔκανε. Ὅλοι ἐπέστρεφαν στὸ χωριὸ καὶ συμμετεῖχαν στὶς φωτιές καὶ στὶς ἐκδηλώσεις στὴν πλατεῖα, μὲ τοὺς καρνάβαλους, τὰ τραγούδια, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ πειράγματα, ὅλα μὲ τὸ στόμα κι ἂν βρίσκονταν καὶ κάποια ὄργανα ἀντιστοίχου ποιότητος, ἦταν ἡ χαρὰ τους. Κι ἀφοῦ μετὰ μαζεύονταν ἡ μεγάλη οἰκογένεια στὸ σπίτι τοῦ ἀρχαιότερου ἔκαναν τὶς τυπικὲς μὲ τὸν χαλβᾶ τελετές κι ἀναχωροῦσαν γιὰ τὸ μαντρί, μιὰ δυὸ ἢ καὶ παραπάνω ὥρες δρόμο· οὔτε τὰ Χριστούγεννα οὔτε τὸ Πάσχα δὲν μαζεύονταν ὅλοι, δὲν ἐπέστρεφαν στὸ χωριὸ ὅλοι ἀπ’ τὰ μαντριά· ἐρμηνεῖα δὲν ὑπῆρχε, ἔτσι γινόταν. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀπάντηση ἀπ’ τοὺς μεγάλους στὶς ἐρωτήσεις τῶν μικρῶν· οὔτε οἱ μεγάλοι ἤξεραν γιατί γίνεται, ἀλλὰ ἔτσι γινόταν, ἔτσι τὸ βρῆκαν, ἔτσι τὸ συνέχιζαν⁵⁰...

Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐπηρέαζαν περισσότερο στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τῶν ἀνθρώπων, ἐθεωροῦντο πιὸ σημαντικὰ στοιχεῖα ἀπ’ τὶς σκληρὲς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, τὶς περιπέτειες στὴν σκλαβιά τους· ἦταν ἡ ἀνάπαυλα ἀπ’ τὰ ἀτελείωτα βάσανα, ὡς ἀναπνοὴ ἐλευθερίας, ὡς ἀνάσα ζωῆς, ἔσπαγαν τὴν καθημερινότητά τους, ἀλλὰ καὶ ἀνήχθησαν σὲ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς συμπληρωματικῆς ἐπιδρῶσαν στὸν ἀπλὸ ἄνθρωπο, στὸν ραγια τῆς τουρκοκρατίας, πρὸς τὸ λογαοδικὸν μέτρον, πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Ἄλλωστε ἡ ἐκκλησία ἐπιχείρησε νὰ ἀπαγορεύσει τὶς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀπόκρεω κι ὅταν εἶδε ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, παρὰ τὶς ἀπειλὲς γιὰ ἀμαρτία καὶ γιὰ κόλαση, τὶς ἀποδέχθηκε ἔστω καὶ σιωπηρά· στὰ χωριά ὅμως θυμούμαστε ὅτι ἦταν καὶ οἱ παπάδες παρόντες στὰ καρναβάλια καὶ στὶς διονυσιακὲς, μὲ τὶς βωμολοχίες τους, τελετές. Ἐνα πρᾶγμα ἐνδιαφέρει, ἡ συμβολὴ τους στὴν διατήρηση τῆς εὐαισθησίας στὸν ἀπλὸ χωρικὸ ἢ μικροαστό, διότι δὲν ὑπῆρχαν μεγάλες πόλεις στὶς περιόδους τῆς δουλείας, ἂν καὶ τὸν τόνο ἔδιδε πάντοτε ἡ παράδοση στὶς κοινότητες τῶν ὄρεινῶν χωριῶν.

Οἱ ξένοι περιηγητὲς μάλιστα ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπ’ τοὺς ἑορτασμοὺς αὐτοὺς καὶ σημείωσαν ἐπιγραμματικὰ τὴν σημασία τους γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ἀπλοὺς χωρικοὺς καὶ ὁδηγοὺς τους· δὲν εἶναι ἡ στιγμή τῆς παρουσιάσεως τῶν περιηγήσεών τους, διότι θὰ μᾶς ὁδηγοῦσε εἰς ἄλλας ἀτραποὺς καὶ ἴσως θὰ ξεστράτιζε τὸν ἀναγνώστη ἀπ’ τὸ πραγματικὸ μας θέμα. Γνώριζαν κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ζοῦσαν, ἀλλὰ τοὺς ἔβλεπαν, ὅταν σταματοῦσαν στὴν πηγὴ, κάτω ἀπ’ τὸν πλάτανο, νὰ πιάνουν τὸ τραγούδι τους, τὸ δημοτικὸ κυρίως κι ὅταν ρωτοῦσαν γιὰ τὰ λόγια

⁵⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 39, κ. ἐ., καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 58, κ. ἐ.

του τούς ἐξηγοῦσαν, ὅτι ἀναφέρονταν στοὺς κλέφτες, στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν λευτεριά τους· ἔβλεπαν ὅτι ἐκτονώνονταν μὲ τὸ τραγοῦδι καὶ τὸν χορό, ἂν ἦταν δυὸ τρεῖς μαζί, καὶ περισσότερο ἂν κάποιος ἔπαιζε φλογέρα ἢ λύρα, εἶναι γεμάτες οἱ λιθογραφίες ἀπὸ παρόμοιες σκηνές. Ἡ ἐπιβίωση τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, ὡς γνήσιας συνέχειας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς, συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐνσωμάτωση στὴν ζωὴ τῶν Ἑλλήνων πολλῶν ἀρχαίων θεῶν· ἄλλωστε εἶναι πολὺ δύσκολη ἡ διάκριση τοῦ ἀρχαίου θεοῦ ἀπ' τὸν χριστιανὸ ἅγιο ἢ ὄσιο στὴν πίστη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, πέρα ἀπ' τὶς νεράϊδες καὶ τοὺς δαίμονες στὴν καθημερινότητά τους. Τὶς νεράϊδες καὶ τοὺς μικροὺς δαίμονες τοὺς προλάβουμε μικροὶ στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια.

Τὸ λογαοιδικὸν ἀπεδείχθη, ὅτι ἀπετέλεσε τὴν κατωτέρα βάση στὴν παρακμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ τελευταῖο ὄχυρὸ ἀμύνης του στὴν ἐξαχρείωση τοῦ ἥθους του· εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ μὴ ἀναίσθητου, στὴν δημοτικὴ, λαϊκὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὡς τοὺς ἄξονες διαμορφώσεως τῆς πολιτικῆς του πρακτικῆς, τοῦ ἥθους του στὴν καθημερινότητά του, ἀνεξαρτήτως τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, μὲ κέντρο τὶς κοινότητες τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν καὶ τῶν νησιῶν· ἡ προσέγγισή του μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν ἐπίδρασή του στὴν εὐαισθησία τῶν ἀνθρώπων. Ὅπωςδήποτε, κάτω ἀπ' τὶς συνθήκες τῆς παρακμῆς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῆς ἐκπτώσεως ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀρχεῖο ἢ τὸν κυνικὸ ἀργότερα, ἡ ἐπιβίωση τῆς εὐαισθησίας εἰς τὸ ἥθος, ἢ καὶ τοῦ μὴ ἀναίσθητου, ἀποβαίνει τὸ κατώτατο ὄριο ἀντοχῆς τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς ἔκφρασεώς της, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἐκρήξεως εἴτε ἀπλῶς τῆς ἐκτονώσεως· εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...»⁵¹, ὅπως εἶχε διαπιστώσει ὁ Ἰουλιανὸς εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔστω κι ἂν δὲν ἀνταποκρίθηκαν, ὅταν ἔγινε αὐτοκράτωρ, οἱ πολῖτες τῆς Παλλάδος εἰς τὴν ἐπιστολὴν του. Δὲν ἀνταποκρίθηκαν, διότι δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρό, ὥστε νὰ ἀποτελέσει ἀνατρεπτικὸ πολιτικὸ παράγοντα ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἥθους καὶ στὴν δουλικὴ νοοτροπία τῆς ἀχανοῦς καὶ δεσποτικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἦταν ἱκανὸ γιὰ τὴν μετατροπὴ του σὲ λογαοιδικὸ τρόπο μὲ τὴν δημοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μέσα στὰ εὐρύτερα πλαίσια τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου καὶ περισσότερο τοῦ ἑλλαδικοῦ. Ἐπειδὴ σώζεται ἀπ' τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ ἀκόμη μέρος τῆς ἀρετῆς τῶν προγόνων σας ὡς μικρὸ καρβουνάκι, «ἐμπύρευμά τι σμικρόν», τὸ ὁποῖο εἶχε ζήσει φαίνεται ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ κατὰ τὴν προηγούμενη ὀλιγόμηνη παραμονή του εἰς Ἀθήνας.

Στοὺς διάφορους λαούς, ἢ μᾶλλον καλύτερα στοὺς διάφορους πολιτισμούς, ἡ μορφὴ τῆς ἐκρήξεως σὲ περιόδους ἰσοπεδώσεως, δὲν εἶναι δεδομένη καὶ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὶς ρίζες τους, ἀπ' τὴν ἱστορία τους· ὅσο βαθύτερες εἶναι οἱ ρίζες τους εἰς τὸ

⁵¹ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ. ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 37 κ. ἐ., «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 33, κ., ἐ.

έναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ σὲ ὅσο εὐρύτερα στρώματα διαχέεται αὐτὸ ὡς τρόπος ζωῆς, ὡς ἦθος, κατὰ τό, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς», ὅπως ἔχει διαπιστώσει ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, τόσο πιὸ ἰσχυρὰ εἶναι τὸ ὀχυρὰ τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ δουλείας⁵². τόσο περισσότερο μάλιστα μετατρέπονται στοὺς συνεκτικούς δεσμούς τῆς κοινωνίας τους, μὲ τὴν διττὴ μορφή: ἀπ’ τὴν μία πλευρὰ τῶν σχέσεών τους ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας πρὸς τοὺς θεοὺς τους ἢ τὸν θεό τους, μὲ κύριο σύνδεσμο τὴν μουσικὴ ἁρμονία, τὴν ὕμνολογία στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, τὸν λογαοιδικὸν τρόπον· ἀπ’ τὴν ἄλλη, μὲ τὴν ἐπιβίωση στὶς κοσμικὲς τους ἐκδηλώσεις τῆς δημοτικῆς μουσικῆς καὶ τῶν βακχικῶν ἐορτῶν, ἀμφοτέρωθεν εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένα. Οἱ πολλοὶ ὅμως δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα προσεγγίσεως καὶ πολὺ περισσότερο ἐκφράσεως τοῦ έναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς: «τοῖς δὲ πολλοῖς ἔστιν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες», συνεχίζει ὁ μέγας γραμματικὸς καὶ μουσικός. Γιὰ τοὺς πολλοὺς ὅμως ἦταν ἀδύνατη ἢ ἀπόδοση καὶ ἢ ἀποδοχὴ τοῦ έναρμονίου γένους· ὅποτε αὐτοὶ ἀπογοητεύθηκαν γιὰ τὴν ἀπόδοση καὶ ἀποδοχὴ τῆς κατὰ δῖεσιν μελωδίας, λόγῳ τῆς ἐγγενοῦς ἀσθενείας τους καὶ πίστεψαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀμελώδητο τὸ διάστημα αὐτό, διότι ὁ λόγος τους, ἢ γλῶσσα τους δὲν τοὺς παρείχε τὴν ἀνεση τῆς ψαλμωδίας εἰς τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, ὑπογραμμίζει ὁ Λατίνος τὸ γένος μουσικός. Τὸ πίστεψαν ὅτι ἔτσι εἶναι, ἀφοῦ ἦταν οἱ περισσότεροι καὶ ἔγινε δόγμα ἐπίσημο, καὶ τὸ διακήρυξαν ὡς ἐπιστημονικὴ ἀρχὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια. Καὶ εἶναι μᾶλλον γι’ αὐτοὺς... Ἀλλὰ εἰς τὰς Ἀθήνας, «... σώζεται δὲ καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴν παράδοση καὶ σὲ ἐσᾶς ἀκόμη ἢ ἀρετὴ τῶν προγόνων σας σὰν μικρὸ καρβουνάκι», τὸ ὁποῖο εἶχε ἐνσωματώσει εἰς τὸ ἦθος του ὁ νεαρὸς καὶ φιλομαθὴς ἀριστοκράτης, ὅταν συζητοῦσε γιὰ φιλοσοφία καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἰς τὸ κλενὸν ἄστνυ.

⁵² Ὁ., ἀ., σελ. 28, κ., ἐ.

Ἡ προέκταση τῆς διαπιστώσεως τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ μᾶς ὀδηγεῖ στο συμπέρασμα, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς λόγους τῆς παρακμῆς τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὄχι φυσικὰ ὁ μοναδικός, ἔχουν παρέμβει καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ οὐσιαστικὸς ἀπὸ πλευρᾶς ἡθους καὶ εὐαισθησίας· ἡ ἐξαφάνιση ὅμως τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, παρὰ τὴν πανίσχυρη κοσμοκράτειρα αὐτοκρατορία του καὶ τὴν στρατοκρατικὴ τῆς ὀργάνωση, πὺ μᾶλλον ἐξηγεῖ καὶ τὴν δυσκαμψία τῆς προσαρμογῆς τῆς σὲ ἄλλες συνθήκες, μαζὶ μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς λατινικῆς γλώσσης στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς, ὡς ἐθνικῆς ὄντοτης καὶ πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς συνεχείας τῆς Ῥώμης, εἶναι γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητο. Ἐμφανίσθηκαν οἱ νεολατινικοὶ λαοί, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικόν· δὲν ἔχουν τὴν αἴσθηση τῆς κατ' εὐθειᾶν συνεχείας τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, τῆς πολιτικῆς του παρουσίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς του παραδόσεως, ἔστω κι ἂν πολλοὶ τὶς διεκδίκησαν ἀμφοτέρως· τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς κρατικῆς καὶ νομικῆς συγκροτήσεώς τους ἐξασφάλισαν, ἀλλὰ αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀναζητήσεις.

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅμως διατήρησε καὶ στὰ χρόνια τῆς δουλείας τὴν εὐαισθησία του, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἀναζητήσεως τῆς ἐκφράσεώς του μέσα ἀπ' τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, εἴτε μὲ τὴν κοινοτικὴ του παράδοση καὶ τὴν δημοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὸν Ὅμηρο ὡς βᾶσιν τῆς παιδείας του· τὴν ἐμμέλειά του ἀναζητοῦσε, ἔστω κι ἂν τὴν ἀνακτοῦσε πολὺ λίγες φορές καὶ γιὰ πολὺ σύντομα χρονικὰ διαστήματα, ἐνῶ τὶς περισσότερες τὴν ἔχανε. Ἡ ἀναζήτηση παρέμεινε ὀλοζώντανη στὴν μακροαίωνα ἱστορία του καὶ ἦταν ἰσχυρότατη στὰ χρόνια τῆς δουλείας· εἶχαν τὴν αἴσθηση τῆς μεγάλης κληρονομίας τους, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν τιμοῦσαν καὶ τόσο, ἀλλὰ στὸ δημοτικὸ χορὸ καὶ στὸ τραγοῦδι, στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, στὴν ἀνάλαφρη κωμωδία καὶ στὶς βακχικὲς ἐορτὲς καὶ στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι τὴν ἀπομιμοῦνταν δεόντως... Συνεχίζει ὁ Ἑλληνισμὸς τὴν παράδοση τοῦ Ἰσοκράτους: «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας»⁵³. ἑπτὰ αἰῶνες ἀργότερα ὁ Λιβάνιος, διδάσκαλος καὶ στενὸς φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὑπογραμμίζει πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς, «εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον». Τὸ 380 π.Χ. ἔγραψε τὸν «Πανηγυρικόν» του ὁ φιλόσοφος, δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς ἐπαισχύντου Ἀνταλκιδείου εἰρήνης, ἀλλὰ ἐξέφραζε τὴν ἀντίσταση στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς· στὸ τέλος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ 360 μ. Χ. ἐξεφωνήθη ὁ «Ἀντιοχικός», ὅταν ἦταν ἀκόμη αὐτοκράτωρ ὁ Ἀρειανὸς Κωνστάντιος καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἐνδοξὸς καῖσαρ τῆς Γαλατίας.

⁵³ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικὸς», παρ. 50, καὶ ὄρα ἀ., σελ. 23, κ., ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 34, κ., ἐ., «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 45, κ., ἐ.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς -τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου στὴ Ρώμη-, μᾶς δίδει ἀρίστη περιγραφή τῆς ἐκπτώσεως πλέον: «ἐν γὰρ δὴ τοῖς πρὸ ἡμῶν χρόνοις ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ προπηλακιζομένη καὶ δεινὰς ὕβρεις ὑπομένουσα κατελύετο, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο τελευτῆς ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι κατ' ὀλίγον, ἐπὶ δὲ τῆς καθ' ἡμᾶς ἡλικίας μικροῦ δεήσασα εἰς τέλος ἠφάνισθαι. ἑτέρα δὲ τις ἐπὶ τὴν ἐκείνης παρελθοῦσα τάξιν, ἀφόρητος ἀναιδεῖα θεατρικῆ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεληφύια ἐλευθερίου, λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν, οὐ μόνον ἐν εὐπορίᾳ καὶ τρυφῇ καὶ μορφῇ πλείονι τῆς ἑτέρας διῆγεν, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προστασίας τῶν πόλεων, ἃς ἔδει τὴν φιλόσοφον ἔχειν, εἰς ἑαυτὴν ἀνηρτήσατο καὶ ἦν φορτικὴ τις πάνυ καὶ ὀχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις»⁵⁴.

Μακρὰ ἢ παρεκβολή, ἀλλὰ ἄκρως καὶ ἀπαραίτητη· ὁ Διονύσιος ζοῦσε στὴν Ρώμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ὡς σοφὸς ἀλλὰ μαζὶ γραϊκύλος περισσότερο· περιέγραφε τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παιδεῖα, ἀλλὰ μὲ τὴν συγνωστὴ τάση ἐξωραϊσεως τῆς τελευταίας. Πρὸς τὸν προστάτη του Μαυκίηνα εὐγενῆ Ἀμμαῖο ἀπευθύνεται· περιγράφει, ὅμως, τέλεια τὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἰς ἀπραγμοσύνην καὶ ἀχρειότητα καὶ κυνισμόν· παρουσιάσθηκε τότε ἡ ἀναβίωση τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς στὴν ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ὄχι τῆς ἰσηγορίας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Μᾶς λέει, λοιπόν, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὅτι πράγματι, «στοὺς προηγουμένους ἀπὸ ἐμᾶς χρόνους ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ, κάτω ἀπὸ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ ὅσας δεινὰς ὕβρεις ὑπέμεινε ἐξαφανιζόταν, ὅποτε ἀρχῆς γενομένης μὲν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο ἄρχισε ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι ὀλίγον κατ' ὀλίγον, κατὰ δὲ τὴν δική μας ἐποχὴ ὀλίγον ἔλειψε τοῦ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως· κάποια ἄλλη δὲ κατέλαβε τὴν θέση τῆς, ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος θεατρικῆ ἀναιδεῖα, ἢ ὅποια δὲν εἶχε σχέση οὔτε μὲ τὴ φιλοσοφία οὔτε μὲ οἰαδῆποτε ἄλλη ἐλεύθερη παιδεῖα, ὑπογείως καὶ ὑπὸ πλήρη παράκρουση, λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν ὄχλων, ὄχι μόνον σὲ ἐπαρκῆ εὐπορία καὶ τρυφῇ καὶ ἐμφάνιση καλυτέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διαβιοῦσε, ἀλλὰ ἀπολάμβανε καὶ τὶς τιμὰς καὶ τὴν προστασία τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἔδει ἔχειν ἢ φιλόσοφος ῥητορικὴ, καὶ ἀνηγορεύθη μόνη τῆς εἰς δεσπόζουσας, ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορικὴ, καὶ ἦταν ὑπερβολικὰ φορτικὴ καὶ ἐνοχλητικὴ καὶ σὸ τέλος τῆς κατήντησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ τὶς ἀσώτες καὶ κακοδαίμονες οἰκίαις». Τὶς διαπιστώσεις τοῦ Φιλοστράτου,

⁵⁴ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς, «Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων», κεφ. 1, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 15, κ.,έ., καὶ σελ. 10, καὶ «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σελ. 15 κ. έ.

δύο αιώνες μετά, για την «ἄκραν ἀτθίδα τῆς μεσογαίας», δὲν τὶς ἔκανε ὁ Διονύσιος, ἴσως ἐπειδὴ τὶς θεωροῦσε αὐτονόητες ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο, ἐπειδὴ μᾶλλον δὲν συναναστράφηκε σὲ κοινότητες· ἡ διαμονή του στὴν Ῥώμη τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς στρατευμένης κουλτούρας, ἴσως τὸν ἐπηρέασε, ἀλλὰ τὸ ἔργο του, «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», ἀποτελεῖ ἐξαίρετη πηγὴ γιὰ τὴν προφορὰ καὶ σύνταξη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, μὲ ἀναφορὲς κυρίως στὸν Ὅμηρο, στοὺς λυρικοὺς καὶ τραγικοὺς ποιητές.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη παρουσιάζεται ἓνα περίεργο φαινόμενο, «οἱ Γραικύλοι τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἐπέβαλαν τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς στοὺς κατακτητὲς καὶ δὲν μετέφρασαν οὐδένα ἔργο τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, παρὰ χίλια διακόσια χρόνια ἀργότερα... τὴν ἐποχὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, 13οῦ καὶ 14οῦ αἰῶν, ἐμφανίζονται καὶ οἱ πρῶτες συστηματικὲς μεταφράσεις ἔργων τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας εἰς τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀπ’ τὸν Δημήτριον Κυδώνη καὶ τὸν Μάξιμον Πλανούδη»⁵⁵. Ἡ λατινικὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὅλοι οἱ νόμοι τῆς ἐκδίδονταν σὲ αὐτὴν καὶ μεταφράζονταν στὰ ἐλληνικά, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες καὶ στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες στὴν Μεσόγειο, ὅπως καὶ στὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδῃ, ἀλλὰ Βιργίλιος, Ὀβίδιος, Ὀράτιος καὶ οἱ ἄλλοι τῆς κλασικῆς λατινικῆς λογοτεχνίας δὲν μεταφράσθηκαν ποτὲ στὰ ἐλληνικά, παρὰ μετὰ τὶς Σταυροφορίες καὶ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπ’ τοὺς Φράγκους· τοὺς μελετοῦσαν ὅσοι ἤξεραν λατινικά, ἂν καὶ εἶναι ἐλάχιστες ἢ μηδαμινὲς οἱ ἀναφορὲς στὰ ἔργα τους στὴν Βυζαντινὴ περίοδο. Ἔδειχναν ὅτι τοὺς ἀγνοοῦσαν...

4

⁵⁵ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 43.

Τὸ «εὐαίσθητον» καὶ τὸ «μὴ ἀναίσθητον» κρίνει τὴν στάση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ· θεωρεῖται περιττὴ ἢ ἐπανάληψη τῶν διαπιστώσεων, ὅτι ἀναλόγως πρὸς τὸ ἦθος, ἀλλάζουν οἱ σχέσεις μας, πολιτικές, κοινωνικές καὶ οικονομικές, ἢ εὐαίσθησία μας, τὰ ἔχουμε συζητήσει αὐτὰ τόσες φορές. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἢ πτυχή τῆς μεταβάσεως ὡς προβληματικὴ ἀπ' τὸ «ἀναίσθητον» στὸ «εὐαίσθητον», ἀπ' τὸν γραπτὸ στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο διαδεδομένη ἢ προβληματικὴ αὐτὴ, καθὼς ὅλοι μας εἴμαστε γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ὡς συνέχεια, τουλάχιστον ἐπισήμως, τῆς προηγούμενης τῶν μονοθεϊστικῶν θρησκευτῶν· ἄλλωστε ἐλάχιστη σημασία ἔχει ἢ ἀναφορὰ μας στὴν μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, διότι ἢ προσέγγιση γίνεται μὲ κριτήριον τὴν καθημερινότητά μας καὶ ὄχι τίς φιλοσοφικές θεωρίες. Ἡ εὐαίσθησία τοῦ ἀνθρώπου κρίνεται πρωτίστως στὴν καθημερινή του πρακτικὴ, στὴν συμπεριφορὰ του, καὶ ὄχι τόσο στὶς ιδέες του, στὴν κοσμοθεωρία του, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξύ τους τὰ δύο αὐτά· ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι, ὅσο περισσότερο πιστὸς εἶναι στὴν θρησκεία του ἢ στὴν ιδεολογία του ἢ στὶς ἐπιστημονικές του ἀλήθειες ὁ ἄνθρωπος, τόσο ὀλιγώτερον εὐαίσθητος εἶναι στὰ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, διότι τότε γίνεται μονοσήμαντος.

Ὅταν βρίσκεται στὴν Ἀγορὰ, εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων, τὸ ἐνδιαφέρον του ἐστιάζεται στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς συμπολίτες του, στὴν προσέγγισή του στὰ τρέχοντα θέματα ποὺ ἀνακύπτουν, κυρίως ἐκείνη τὴν στιγμή, διαπροσωπικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά· στὰ πολιτικὰ περιλαμβάνονται καὶ τὰ θεωρητικά, ἀλλὰ ἐδῶ βρίσκεται ἢ κρίσιμος καμπή. Ἐὰν περιορίζεται στὰ θεωρητικά, ἢ ἀλλιῶς, ἐὰν μοιάζει μὲ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν φιλόσοφο τοῦ Πλάτωνος, τότε δὲν ἀντιλαμβάνεται ἐὰν ὁ διπλανὸς του, εἶναι «τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα»⁵⁶, γίνεται «ἢ θηρίον ἢ θεός»· καὶ ἀναφέρεται ὁ φιλόσοφος στὴν πιὸ ἀνάλαφρη ἐκδοχὴ ὀλοκληρωτικῆς ψυχολογίας, ἢ ὁποῖα ἀργότερα ἐμφανίσθηκε πληρέστερα μὲ τὴν κυνικὴ τῆς νοοτροπία. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἀναίσθητος καὶ μόνο ὁ βαθμὸς τῆς ἀναισθησίας του διαφέρει· ὅλα αὐτὰ γνωστά, ὡς εἰσαγωγή ἐπαναλαμβάνονται.

Μετράει ἐπίσης ἢ μετάβαση ἀπ' τὸν γραπτὸ στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ, ἀπ' τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι καθορίζει αὐτὸς μόνος του τὴν ζωὴ του καὶ τὴν στάση του ἀπ' τὰ προσωπικά του ἐρεθίσματα, ἀπ' τὸν λόγο του καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ λόγου τῶν ἄλλων, τῆς ἰσηγορίας· αὐτὴ εἶναι ἢ πρακτικὴ τῆς αὐτονομίας στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ. Ὅταν περάσει στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ, τότε ὁ λόγος τοῦ ἄλλου φθάνει ἐμμέσως εἰς αὐτόν, πρῶτον, ὡς κείμενο τὸ ὁποῖο διαβάζει καὶ ἀποδέχεται ἢ ὄχι, χωρὶς τὴν προσωπικὴ παρουσία τοῦ ἄλλου, τοῦ ἀντιλέγοντος, εἶναι λόγος, χωρὶς μέλος, ἄρμονίαν καὶ ρυθμὸν· δεύτερον, ἢ ἀνάγνωση εἶναι λογικὴ

⁵⁶ Ὁ., ἀ., σελ., 17, 39, κ., ἐ., καὶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, (1253a29).

διεργασία και όχι πολιτική πράξη, όχι ανταλλαγή απόψεων, ισηγορία, μέσα κι απ' την ακουστική διαδικασία, μέσα απ' την ένότητα του λόγου, λείπει ή μουσική αρμονία στην ανάγνωση, όπως το αναφέραμε με την συμβουλή του Δάμωνος, εκτός κι αν γίνεται μεγαλοφώνως, αλλά και πάλι στην φαντασία μας βρίσκεται ο άλλος· δεν είναι βέβαιο ότι ο μεγάλος πολιτικός και μουσικός θα ξμεινε άπαθής έναν αιώνα αργότερα, όταν εισέβαλε στην Ελλάδα ο γραπτός πολιτισμός. Την ήδονή του λόγου, την τέρψιν του Ηρακλείτου, αναζητούσαν εις την Αγοράν, εις την Βουλήν και εις την έκκλησίαν του δήμου, έστω κι αν ακολουθούσε ή άπάτη δια τὸ μὴ ἀναίσθητον και τὸ εὐαίσθητον· ή άπάτη όμως τῆς τραγωδίας καθιστοῦσε τὸν άπατήσαντα δικαιότερον και τὸν άπατηθέντα σοφώτερον...

Οί άλλαγές στην καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων απ' τὴν εφαρμογή τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας ενδιαφέρουν περισσότερο· ο ψηφιακὸς ἀνθρωπος, και στην διαδικασία τῆς παραγωγῆς και στις καθημερινές του ανάγκες, ενεργεῖ, πράττει, αντιδρᾷ διαφορετικὰ σὲ σύγκριση με τὸν προηγούμενό του τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Ὅσοι εἴμαστε μεγαλύτερης ἡλικίας τὸ αἰσθανόμαστε καλύτερα· ἄλλος ἦταν ο τρόπος τῆς ζωῆς μας τις πρώτες μεταπολεμικῆς δεκαετίες και ἄλλος εἶναι σήμερα, όχι μόνο με τὴν χρήση τοῦ διαδικτύου και τὴν άμεση ἐνημέρωσή μας για ὅ,τι συμβαίνει στην πόλη μας, στην χώρα μας και στὸν κόσμο ὀλόκληρο, αλλά και μέσα στὸ σπίτι μας, ἄλλη εἶναι ή διαδικασία ὑποχρεώσεων και κινήσεων, ἐνῶ ἐντελῶς διαφορετικῆς εἶναι οί σχέσεις μας με τὰ παδιά μας και περισσότερο με τὰ ἐγγόνια μας· τὰ ἐγγόνια μας μᾶς διδάσκουν πολλὰ και ἀποκτοῦν τὴν αἴσθηση τῆς αὐτονομίας, ή ὁποία ἔλειπε σὲ ἐμᾶς. Τὸ πλέον σημαντικό εἶναι ὅτι ή αἴσθηση τῆς αὐτονομίας ἐπεκτείνεται και σὲ ἐμᾶς τοὺς μεγαλύτερους, ὅσοι τὴν ἀντέχουμε, όχι μόνο σὰ παιδιά· καλούμαστε νὰ ζήσουμε στὸ παρὸν και νὰ ενεργοῦμε στὸ παρὸν. Ἡ αἴσθηση τῆς ἄλλης καθημερινότητος δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ εὐκολα απ' τὸν ἀνθρωπο κάποιας ἡλικίας, ἢ μάλλον καλύτερα σὲ ὅποιον ἔχει γεννηθεῖ και ζήσει ὑπὸ τὴν ὅποια ιδεολογικὴ σκέπη και τὴν μετατόπιση τῶν πάντων στὸ μέλλον, αὐτὸς ζεῖ ἀκόμη στην προηγούμενη καθημερινότητα· στὸν νέο ἀνθρωπο διεισδύει εὐκολώτερα, διότι εἰσβάλλει μέσα του με τὴν τρέχουσα διαδικασία, ὅταν ἀπὸ μωρὸ ἐξουκειώνεται με τοὺς ὑπολογιστῆς και τοὺς χρησιμοποιεῖ ὡς κύριο μέσο τῶν παιχνιδιῶν του με τοὺς φίλους του, τοὺς παίζει σὰ δάκτυλά του πρὶν μάθει τὰ πρώτα γράμματα, με ἀποτέλεσμα νὰ καλλιεργεῖ στὸ μυαλό του συνεχῶς τὴν δημιουργικότητά του, για τὰ παιχνίδια του στην ἀρχή, για τὴν ζωή του αργότερα.

Μὲ ἀπλὸ και φυσικὸ τρόπο ἀποβάλλει τις ὅποιες ἐξαρτήσεις, θρησκευτικῆς ἢ ιδεολογικῆς, τοῦ ἐπιβάλλουν οί μεγαλύτεροι, μέσα απ' τις συμβουλές τους ἢ τὸ σχολεῖο, ἢ τὴν τηλεόραση και τὸ περιβάλλον γενικώτερα· αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ παρέμβει στὸ περιβάλλον του και νὰ τὸ ἀλλάξει, παίζοντας, αλλά ἀποκτᾷ και τὴν πρακτικὴ και τὴν ἔννοια τῆς αὐτονομίας, ἔστω κι αν δὲν γνωρίζει τὴν σημασία τους για τὴν ζωή του, αλλά αὐτὸ δὲν τὸν ενδιαφέρει, τουλάχιστον στην φάση αὐτή.

Αντιλαμβάνεται αντιθέτως ότι στον τομέα αυτόν είναι κυρίαρχος, δεν αποδέχεται την οιαδήποτε εξάρτηση από τρίτους· φυσικά ή μετάβαση απ' την αίσθηση στην πολιτική πρακτική είναι άλλο θέμα, με ευρύτερες διαστάσεις. Το ήθος του όμως είναι έντελως διαφορετικό από το δικό μας στην ίδια ηλικία, αν και όσοι ζήσαμε στα χωριά τα πλησιάζουμε κάπως τα παιδιά, φτιάχναμε τα παιχνίδια μας.

Η συνέχιση της πρακτικής αυτής, της ελευθέρως πολιτικής πρακτικής, ή διατήρηση του ήθους του ελευθέρου ανθρώπου, είναι η πρόκληση προς τους νέους ανθρώπους, ανεξαρτήτως του εάν αντιλαμβάνονται το πρόβλημα με την διατύπωση αυτή· ένα πράγμα καταλαβαίνει ο νέος στην εποχή μας και το καταλαβαίνει αρκετά καλά όσο εξαπλώνεται ή ψηφιακή τεχνολογία: Εάν ενδώσει στις σειρήνες της παλιάς λογικής και ενταχθεί στους ιδεολογικούς και άλλους μηχανισμούς του συστήματος, νιώθει μέσα του ότι χάνει μεγάλο μέρος των δημιουργικών του δυνατοτήτων· ως νοητική διαδικασία, ως λογική σκέψη, ίσως να μην το καταγράφει έτσι, αλλά ως πρακτικό αποτέλεσμα το ζει ολοζώντανα. Ο ένας μετά τον άλλο φίλο του, ενώ διακρίθηκαν αρκετά κι έγιναν μεγάλοι και πλούσιοι, δεν είναι το ίδιο δημιουργικοί στην δουλειά τους, όσο έμειναν προσηλωμένοι στην ιδεολογία ή στην θρησκεία της προηγούμενης εποχής· μια έρμηνεία είναι ότι η τριβή με τα διαδικαστικά προβλήματα των επιχειρήσεών του, οι κοινωνικές και άλλες σχέσεις, επηρεάζουν την σκέψη τους. Αλλά αυτή είναι η έπιστροφή στην προηγούμενη καθημερινότητα, έκπτωση στο αναισθητο, θεώρηση της εργασίας τους ως μέλλον, όχι ως παρόν...

Όταν ο άνθρωπος φύγει μακριά απ' την καθημερινότητά του, απ' την λογική του παρόντος, τότε υποχρεωτικά προσκολλάται στον Λόγο, στον όρθο λόγο, και στο μέλλον, στο οιοδήποτε μέλλον, εγκαταλείπει το παρόν, και γίνεται δούλος του Θεού, του Λόγου, της ιδεολογίας ή της έπιστημονικής αλήθειας· αλλάζει πλέον το ήθος του και ο τρόπος της εργασίας του· δουλεύει με τον υπολογιστή και στο διαδίκτυο, αλλά απόμακρο και χωρίς την έσωτερική ζωντάνια της ένσωματώσεώς τους στο είναι του, στην ψυχή του. Οί παρατηρήσεις έχουν γενικό χαρακτήρα κι όχι προσωπικό, ως κατηγορία τις μελετούμε· ο προφορικός πολιτισμός έρείδεται πάντοτε στον λόγο της Άγορās, έστω και της μικρής Άγορās των κοινοτήτων ή των πρωτογόνων φυλών ή των κοινοτήτων του έλλαδικου χώρου και άλλων λαών· συνοδεύεται απ' την άμεσότητα του λόγου και της άπαντήσεως του άλλου, της άπλοϊκής άκόμη ίσηγορίας, αλλά του άμέσου και ζωντανού λόγου· όταν ο λόγος μεταδίδεται διά του γραπτού, με το όποιος μορφής κείμενο, γίνεται ψυχρός και απόμακρος, δεν έχει την πνοή και την μουσικότητα του προφορικού λόγου, έκτός κι αν συνοδευθεί απ' την μουσική άρμονία, πάρει την μορφή της ψαλμωδίας ή του ύμνου, δηλαδή γίνει λογαοιδικός, όπως στην Όρθοδοξία.

Έπίμετρον

Με την ψηφιακή επανάσταση αναδύονται -ως ανακεφαλαίωση τὰ αναφέρουμε, διότι ἔχουν αναπτυχθεῖ πολλές φορές εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»-, οἱ παράγοντες ἐπιστροφῆς στὶς λειτουργίες τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀνακτῆσεως τοῦ ἐλεύθερου ἥθους ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, τῆς κατακτῆσεως καὶ πάλι τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς· πρῶτον, ἡ ἄνεση τῆς ἀμέσου καὶ συνεχοῦς ἐπικοινωνίας μὲ ὄλους, ὅπου κι ἂν βρίσκονται, καὶ μάλιστα μὲ τὴν εἰκόνα τους μπροστά μας· στὴν πράξη ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι βρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων, ὅπως καὶ στὴν ἄμεση δημοκρατία, συνομιλεῖ μὲ ὄλους σχεδὸν καὶ παρακολουθεῖ τὶς κινήσεις τους, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τὶς δικές του. Ἡ αἴσθηση αὐτὴ ἐμπεδώνεται στοὺς ἀνθρώπους κάπως δύσκολα καὶ σταδιακά, διότι συνήθως ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἀρχικὰ γιὰ τὶς οἰκονομικὲς τους ἀνάγκες, στὴν συνέχεια γιὰ τὴν διασκέδασή τους ἢ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τοὺς δικούς τους, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμη πλήρη συναίσθηση τοῦ τί σημαίνει αὐτὸ πολιτικά.

Δεύτερον, ἔχει ταχύτατη καὶ πλήρη ἐνημέρωση γιὰ τὸ τί συμβαίνει στὴν Ἀγορὰ του καὶ στὴν ἀγορὰ του, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμο, ὄχι μόνο στὶς οἰκονομικὲς του ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις· γνωρίζει τὰ πάντα καὶ σὲ χρόνο μηδέν, ἐνῶ διαθέτει μπροστά του ὅλοκληρη τὴν παγκόσμια γνώση σὲ ὅποιο μέρος τῆς γῆς κι ἂν βρεθεῖ. Μὲ τὸν προσωπικό του ὑπολογιστὴ ἢ τὸ κινητὸ του τηλέφωνο γίνεται κύριος τῆς γνώσεως· βρισκόμαστε ἀκόμη στὴν φάση τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς πλήρους ἐνημερώσεως κυρίως γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους καὶ δευτερευόντως γιὰ κοινωνικοὺς, διασκέδαση, ἀναψυχή, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη γιὰ πολιτικούς· μᾶλλον καλύτερα, ἔχουμε τὴν πλήρη ἐνημέρωση, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε μάθει ἀκόμη νὰ τὴν ἐνσωματώσουμε στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ἴσως γιὰ τὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἄλλη νοοτροπία καὶ ἄλλο ἥθος.

Τρίτον, ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος, ὅπως σταδιακά συνήθως συμβαίνει στὴν ἱστορία καὶ μὲ ἀργοὺς ρυθμούς, ὅτι ἡ προσωπικὴ του παρουσία στὴν Ἀγορὰ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν ἰκανότητα ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός του κατὰ τὴν συμμετοχὴ του στὰ πράγματά της, στὰ διαδραματιζόμενα σὲ αὐτήν, στὸν οἰκονομικὸ καὶ στοὺς ἄλλους τομεῖς· ἔχει ἐξοικειωθεῖ ἀρκετὰ στὸν οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα, ἀλλὰ ὑστερεῖ ἀκόμη ὡς γνωστὸν στὸν πολιτικό. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία του κατανοήσεως τῶν ριζικῶν ἀλλαγῶν τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του, τοῦ ἥθους του· τὸ ἥθος του ἀλλάζει τελευταῖο, διότι ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει, πέραν τοῦ λόγου, τὸ μέλος, τὴν ἀρμονίαν καὶ τὸν ρυθμόν. Ὅταν διατηρεῖ ὡς κυρία ἀντίληψή του τὴν προσήλωσή του στὸ μέλλον, στὸ κυνήγι τοῦ πλούτου ἢ στὸν ἀφροδισιασμὸ στὶς ἐρωτικὲς του σχέσεις καὶ στὸν παθητικὸ ρόλο τοῦ θεατοῦ στὴν «διασκέδασή» του -σὲ εἰσαγωγικά, διότι τὸ δράμα δὲν ἦταν διασκέδαση, δὲν παρουσιάζονταν οἱ τραγωδίαι καὶ οἱ κωμωδίαι, ἀλλὰ ἐδιδάσκοντο-, δὲν εἶναι

εύκολη ή έκφραση τῆς δημιουργικότητας, παρὰ περιστασιακὰ καὶ ἀποσπασματικά, ὅπως καὶ στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ· τὸ βῆμα αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δυσκολώτερο.

Τέταρτον, ἡ παρουσία τοῦ στὴν Ἀγορὰ καὶ ἡ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητός του, μαζί μὲ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς σημασίας τοῦ ρόλου του, ἐξαρτᾶται ἀπ’ τὸν λόγο του· ὅσο πιὸ δημιουργικὸς εἶναι ὁ λόγος του, τόσο πιὸ πειστικὸς εἶναι πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πιὸ πηγαῖος ἀντανακλᾶται ἀπὸ μέσα του, ἀλλὰ καὶ τόσο ταχύτερα ἀλλάζει τὸ ἦθος του. Ἡ δημιουργικότης τοῦ λόγου του ἐξαρτᾶται ὅμως ἀπ’ τὴν δομὴ τῆς γλώσσης του, ἀπ’ τὴν ἱκανότητα συνθέσεως πού ἔχει γιὰ δύσκολες ἔννοιες· δὲν ἔχουν ὅλες οἱ γλώσσες τὴν ἴδια ἱκανότητα συνθέσεως, αὐτὰ εἶναι γνωστὰ πλέον, ἐπομένως ὅσοι σκέπτονται καὶ ὁμιλοῦν μὲ ἀσθενεῖς γλώσσες, κατὰ τὸν Ἀριστείδη τὸν Κοϊντιλιανό, βλέπουν ὅτι ὑστεροῦν στὴν ἀξιοποίηση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἔστω κι ἂν ἦταν πρωτοπόροι στὴν ἀρχικὴ ἐφαρμογὴ τῆς. Εἶπαμε, ἐπανάληψη εἶναι αὐτά, ἀλλὰ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν μελέτη τοῦ θέματός μας.

Ὁ πολίτης τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὁ ἐνεργὸς πολίτης, ἔχει ἐγγενῆ τὴν ἀνεση τῆς ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός του καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου του· δὲν παρουσιάζει ὑστέρηση μὲ κανέναν τρόπο, διότι θεωρεῖ ὡς φυσικό του χῶρο τὴν Ἀγορὰ, ἐκεῖ ἀσκεῖ τὴν ἰσηγορίαν του, διότι χωρὶς αὐτὴν δὲν ὑπάρχει· τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Περικλῆς εἰς τὸν Ἐπιτάφιόν του, «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ’ εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»⁵⁷. Ὁ μεγαλύτερος ἠγέτης τῶν Ἀθηνῶν στὴν ἱστορία των, ὅταν λέει, «φιλοκαλοῦμεν μετ’ εὐτελείας», ἐννοεῖ ὅτι ἐπιδιώκουμε τὴν παρουσίαση τοῦ ὠραίου μὲ ἀπλᾶ λόγια, εὐκόλα στὴν διατύπωσή τους, κατανοητὰ ἀπὸ ὅλους· στὴν καθημερινότητά τους ἀναφέρεται κι ὄχι στὰ σοβαρὰ καὶ περισπούδαστα, γι’ αὐτὸ καὶ συμπληρώνει ὅτι φιλοσοφοῦμε χωρὶς ἐλαφρότητα, χωρὶς ἀδιαφορία, ἀλλὰ μὲ σοβαρότητα, ἡ φιλοσοφία ἀπαιτεῖ ὑπευθυνότητα, προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ θέματος αὐτὸ μᾶς λέει, αὐτὸ μᾶς διδάσκει, κι ἂς μὴν μοιάσουμε τοὺς Ἀθηναίους οἱ ὁποῖοι δὲν τήρησαν καθόλου τὶς ὑποθήκες του. Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπισήμανση τοῦ Περικλέους· ὁ ἐργαζόμενος ἀναζητᾶ τὸ ὠραῖο στὴν καθημερινή του συμπεριφορὰ, στὸ παρόν, στὴν ἐργασία του καὶ στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ του περιβάλλον, στὸν ἔρωτά του, διότι ἐκφράζεται πληρέστερα ἢ δημιουργικότης του, μέσα ἀπ’ τὸ ὠραῖο καὶ μόνο· στὰ ἀπλᾶ καὶ στὰ τετριμμένα κρίνεται ἡ ποιότης τῆς δημιουργικῆς του συνθέσεως, μέσα ἀπ’ τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου του καὶ τοῦ χρόνου του, ὅπως τὴν προσφέρει ἡ χρῆση τοῦ διαδικτύου, στὸ ἦθος του, μὲ κινητήριο δύναμη τὴν εὐαισθησία του.

Ἡ παρουσίαση ὅμως τῶν προϊόντων τῆς δημιουργικότητός του ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν φιλοσοφικὴ τους ἀξιολόγηση χωρὶς ἐλαφρότητα καὶ ἀδιαφορία· ἡ χρῆση τῶν νέων προϊόντων προκαλεῖ τὴν ἀρδην ἀλλαγὴ τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων, τόσο μέσα στὴν ἴδια τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν, ὅσο καὶ στὴν πολιτικὴ τους

⁵⁷ Ὅρα, ἀ., σελ. 19, κ., ἐ

παρουσία, γίνεται πολίτης, ενεργός πολίτης μάλιστα. Αυτή είναι και η κρίσιμη καμπή· εάν παραμείνει απλός παραγωγός ή καταναλωτής της προηγούμενης εποχής σταδιακά θα βρεθεί εκτός της ψηφιακής τεχνολογίας, θα απωλέσει την δημιουργική του ικανότητα και θα ξαναγίνει βιομηχανικός εργάτης της όποιας κατηγορίας ή πιστός οπαδός της θρησκείας ή της όποιας ιδεολογίας, όποτε χάνει και την έποπτική θεώρηση τών γεγονότων, αλλά και την θέσιν του εις τὸ μέσον τών πραγμάτων· περνάει στὸ περιθώριο, γίνεται ἀπράγμων και ἀχρεῖος στὴν συνέχεια, ὅπως τὸ ἔχουμε παρουσιάσει ἀνωτέρω ἢ και σὲ πολλές ἄλλες «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· ἡ δημιουργικότης του γίνεται ἀποσπασματική και περιστασιακή, όποτε χάνει και τὴν ικανότητα πλήρους, συνεχοῦς και ζωντανῆς ἀξιοποιήσεως τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας.

2

Τὴν ἀνάδειξη τῆς εὐαισθησίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πρόοδό του εἰς τὸν πολιτισμὸν προβάλλει, ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην», ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν φιλόμηρο ποιητὴ, κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ὁ μέγας τραγικὸς εἰς τὸ πρῶτο στάσιμον τῆς τραγωδίας, τὸ 442 π. Χ., διδάσκει τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἄγρια κατάστασιν τὴν πολιτισμένην ζωὴν, μὲ ὅλες τῆς τῆς παραλλαγές:

Πολλὰ τὰ δεινὰ κούδεν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.⁵⁸

Στὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρεται ὁ τραγωδός, ὄχι τυχαῖα, διότι δεινόν, τὸ προξενοῦν φόβον, εὐλάβειαν, θαυμασμόν, ἀπέχθειαν· τὸ ὑπερβαῖνον τὸ σύνηθες μέτρον, ἐκπληκτικόν, κατὰ τὸν Ἄνθιμον Γαζῆν· γιὰ ὅλα εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἄνθρωπος καὶ οὐδεὶς ἄλλος, «πολλὰ εἶναι τὰ θαυμαστά, ἀλλὰ τίποτε δὲν βρίσκεται θαυμαστότερον ἀπ' τὸν ἄνθρωπο». Αὐτὸς κάνει τὰ πάντα εἶναι δημιουργὸς τῶν πάντων:

Τοῦ κόσμου ἀπὸ θάματα
Δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο,
Ποῦ νᾶναι σὰν τὸν ἄνθρωπο
Περὶ φανὸ μέγαλο,

ἐρμηνεύει ὁ Κωνσταντῖνος Μᾶνος, καὶ προχωρᾷ ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν σύντομη παρουσίαση τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ ποιητὴς εἰς τὴν πάροδο ἐξυμνεῖ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, ὡς κακές, δημιουργικές, καὶ ὡς καλές, πάντα κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ, κατὰ μίαν ἔννοιαν, ἀλλὰ ἀνολόγως πρὸς τὴν πίστην μας πὺν ἔχουμε πρὸς τὸν θεόν, ὡς κύριον κριτήριον· θέτει τὸ κριτήριον τοῦ εἶδους τῆς πίστεώς μας, τῶν σχέσεών μας πρὸς τὸν θεόν. Στὴν συνέχεια εἶναι σαφέστερος:

νόσων δ' ἀμηχάνων φυγὰς ξυμπέφρασαι.
σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἐλπίδ' ἔχων
ποτὲ μὲν κακόν, ἄλλοτ' ἐπ' ἐσθλὸν ἔρπει,
νόμους παραιρῶν χθονὸς
θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν·
ὑψίπολις ἄπολις ὅτω τὸ μὴ καλόν
ξύνεστι τόλμας χάριν.⁵⁹

⁵⁸ Σοφοκλέους, ὁ, ἀ., στ. 334, καὶ ἀ., σελ. 17.

⁵⁹ Αὐτόθι, 364-371.

Στις δυσκολίες του ὁ ἄνθρωπος σὲ στιγμή ἀμηχανίας βρίσκει λύση, καὶ μηχανεύεται μὲ τὶς τέχνες του κάτι σοφὸ, πέρα ἀπὸ κάθε ἐλπίδα, πότε μὲν τὸ κακὸ, πότε τὸ καλὸ παρουσιάζει, ὑφαρπάζοντας τοὺς νόμους τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν, παρὰ τοὺς ὅρκους του· ἄλλοτε ἀνυψώνει τὴν πόλιν καὶ ἄλλοτε τὴν καταβαρᾶθρώνει, ὅταν τὸ μὴν καλὸ συμπαρίσταται χάριν τῆς τόλμης. Τὶς ταλαντεύσεις τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς σκιαγραφεῖ ὁ ποιητὴς στὴν διδασκαλία του πρὸς τοὺς συμπολίτες του, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν δυσχερῶν καταστάσεων ἀναζητᾷ· κάτι τὸ σοφὸ μηχανεύεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐναποθέτει σ' αὐτὸ τὶς ἐλπίδες του, πότε γιὰ τὸ κακὸ πότε γιὰ τὸ καλὸ, ἔστω καὶ παραβλέποντας τοὺς νόμους τῆς πόλεως καὶ τὴν δίκη τῶν θεῶν· τὴν πόλιν του τιμώντας ἢ καὶ καταστρέφοντάς την, ὅταν τὸ μὴ καλὸ γίνεται ἀποδεκτὸ χάριν τῆς τόλμης μερικῶν. Ὅταν λέει τὸ μὴ καλὸν ἐννοεῖ μᾶλλον τὸ ἀναίσθητον κι ὄχι τὸ μὴ ἀναίσθητον τοῦ φίλου του Γοργίου. Ἐπιχειρεῖ ὁ ποιητὴς καὶ πολιτικὸς μαζὶ νὰ κάνει σοφώτερους τοὺς συμπολίτες του –καλὸς στρατηγὸς δὲν ἦταν ποτέ, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο, οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως τὸν ἐξέλεξαν ἀρκετὲς φορές, ἀλλὰ ἦταν ὑπόδειγμα ἐνεργοῦ πολίτου-, καθὼς ἓναν χρόνον πρὶν ἦταν Ἑλληνοταμίας τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας:

Αὐτὸς τὸ κάθε ἀνέλπιστο
Μέ τέχνη μηχανεύει·
Πότε κακὸν ὀρέγεται,
Πότε καλὸ γυρεύει!
Κ' ἐκεῖνος ὅπου χαίρεται
Ψηλὰ τὴν ἐξουσία
Τῶν νόμων τὴν οὐσία
Συχνὰ παρεξηγᾷ.
Μὰ πολιτείας ἀνάξιος
Ἐκεῖνος ποὺ τολμάει,
Γιατὶ ἔτσι τὸ φαντάστηκε,
Τ' ἄδικο ν' ἀγαπάη.

Ἡ εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν δυνατοτήτων του, πρὸς τὸ κακὸ ἢ πρὸς τὸ καλὸ, κακὸν ἢ ἐσθλόν· ἡ διδασκαλία τῆς «Ἀντιγόνης» ἀπ' τὸν Σοφοκλῆ ἀποβλέπει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο εἰς τὴν καλλιέργεια τῆς εὐαισθησίας τῶν Ἀθηναίων. Γνώριζαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ μύθου περιεῖχε καὶ ἀπάτη, τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἀντιγόνης ὡς παρθένου στὸν δρόμον τῆς πρὸς τὸν τάφο,

Ἄκλαυτος, ἄφιλος, ἀνυμέναιος ἔρχομαι

Τὰν πυμάταν ὁδόν...⁶⁰

Ἄκλαυτη, ἄφιλη, ἀνύπανδρη βαδίζω τὸν ἔσχατο δρόμο· ἀλλὰ γνωρίζουν οἱ συμπολίτες του, πέραν τῆς συμπαραστάσεως τοῦ Αἴμονος, ὅπως τὴν εἶδαμε στὴν σύγκρουση μὲ τὸν πατέρα του, ὅτι εἶχε καὶ υἱὸ τὸ ζεῦγος, τὸν Μαίονα, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Τροίας. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐδιδάσκοντο τὸν Ὅμηρο ὡς βασικὸ μάθημα στὶς τρεῖς βαθμίδες τῆς ἐκπαιδεύσεώς τους καὶ γνώριζαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ στήθους τὶς ῥαψωδίες του· δὲν τοὺς ἐνοχλοῦσε ἡ ἀπάτη, οὔτε κἂν τὴν σκέφθηκαν, τὸ πολιτικὸ δίδαγμα τῆς τραγωδίας τοὺς ἐνδιέφερε· ἡ ἀπάτη τοὺς διασκέδαζε, κατὰ τὴν ἐλαφρότερη ἐκδοχή, ἢ τοὺς καθιστοῦσε σοφώτερους καὶ δικαιοτέρους, ὅπως ἦταν σύνηθες αὐτὸ ἀπὸ τὰς τραγωδίας εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ.

Ὁ Σοφοκλῆς ἐμφανίζει μόνη τὴν Ἀντιγόνη, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι τὶς πολιτικὲς του ἀποφάσεις ἕκαστος τὶς λαμβάνει μόνος του, διότι τότε εἶναι πράγματι ἐνεργὸς πολίτης, ἀσκεῖ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, τότε ἐνσωματώνονται στὸ ἦθος του οἱ πράξεις του αὐτές· ἡ διδασκαλία λέει ὅτι ἡ Ἀντιγόνη καὶ ὁ Αἴμων ἐπικαλοῦνται τοὺς ἴδιους θεοὺς μὲ τὸν Κρέοντα μόνον κατ' ὄνομα κι ὄχι στὴν οὐσία. Οἱ δύο νέοι ἐπικαλοῦνται τοὺς ὁμηρικὸς θεοὺς, μὲ τὸν διάλογό τους καὶ τὴν ἰσότητα τῶν σχέσεών τους, τὴν ὁποία καὶ διδάσκουν καὶ στοὺς βροτούς, στοὺς θνητούς, τὴν εὐαισθησία τους προβάλλουν· ὁ Κρέων, ὡς τύραννος, δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τοὺς θεοὺς αὐτούς, εἶναι ξένος πρὸς τὴν πρακτικὴ τους, ξένος καὶ πρὸς τὴν ὁμηρικὴ διδασκαλία, οἱ θεοὶ του διέπονται ἀπ' τὸ ἀναίσθητο. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι ἡ καθοριστικὴ στὴν παράδοση τῆς δημοφιλοῦς τραγωδίας· δὲν ἀναφέρεται γενικὰ στὸ θεῖο ὁ φιλόμηρος ποιητής, οὔτε στὴν οἰαδήποτε θρησκευτικὴ πίστη καὶ στὴν ἀπόλυτη προσήλωση πρὸς τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ· τὸν Λόγο τοῦ Θεοῦ ἐπικαλεῖται ὁ Κρέων, ὅταν ρωτάει, μὲ εἰρωνικὸ μάλιστα τόνο, «οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;» Δηλαδή ὁ λόγος τοῦ κρατοῦντος εἶναι ἀπόλυτος, χωρὶς οὐδεμία ἀμφισβήτηση, ἀλλὰ αὐτὸ αἶρει τὰς βασικὰς ἀρχὰς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, διότι ἡ πόλις ἐπιστρέφει στὴν τυραννία.

Τὴν διαφορὰ ὑπογραμμίζει ὁ Πλάτων, «ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος»⁶¹, καί, «ἐν τυραννίδι οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας», προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης. Εἰς τὴν περιγραφή τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει τὸν χαρακτηρισμό, ὅτι, «ἡ τυραννικὴ φύσις εἶναι ἀεὶ ἄγευστος, πάντοτε δὲν ἔχει γεύση, τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ φιλίας»· εἰς τὸν Δάμωνα ἀναφέρεται καὶ πάλι, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν μνημονεύει· τὴν διερεύνηση τῆς φιλίας

⁶⁰ Αὐτὸθι, στ. 875.

⁶¹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Θ', 576α, Ἀριστοτέλους καὶ «Ἠθικὰ Νικομάχεια», Βιβλ. Η', κεφ. στ', (1161α33), καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 51, κ., ἐ.

συνεχίζει ο μαθητής του, αλλά αυτός διατηρεί γνησιώτερη την παράδοση της άμεσου δημοκρατίας, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν ἔχει γνωρίσει στὴν ἀκμὴ της καὶ θεωρητικὴ μόνο προσέγγιση ἐπιχειρεῖ, καθὼς ἐπιμένει ὅτι, «στὴν τυραννία δὲν ὑπάρχει καθόλου ἢ μόνο ἐλάχιστο ἴχνος φιλίας». Ὅταν ἰσχύουν αὐτά, τότε δὲν ὑπάρχει διάλογος μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν, τοῦ τυράννου καὶ τῶν ἐρωτευμένων νέων, διότι στὰ πλαίσια τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας θυσιάζεται ἡ Ἀντιγόνη γιὰ τὸν ἀδελφὸ της· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς παρεμβολῆς τῶν δύο στασίμων, μαζὶ ὁ ὕμνος τοῦ ἔρωτος, καὶ τοῦ διαλόγου τοῦ Αἴμονος μὲ τὸν πατέρα του.

Ἡ δυτικὴ σκέψη -στὴν γενικότητά της διότι ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ ἡ παράβασις εἶναι μακρὰ ἂν ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτές-, δὲν ἐντόπισε τὴν βασικὴ αὐτὴ διαφορὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως· ἔτσι ἀπλουστεύει τὶς ἔννοιες γιὰ τοὺς θεϊκοὺς νόμους στοὺς διάφορους λαοὺς κι ἐπομένως ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ὑπεράνω τῶν ἀνθρωπίνων, ἀπ' τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὅλοι τοὺς ἴδιοι στὶς σχέσεις τοὺς μὲ τοὺς θνητοὺς· ἡ ἀναφορὰ στὸν θεὸ εἶναι ἴδια γιὰ ὅλα τὰ ἔθνη χωρὶς ἐξαίρεση κι ἔχει τὴν ἴδια βαρῦτητα, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται.⁶² Ἡ ρίζα βρίσκεται στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς ὀργανώσεως τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνίας ἢ στὴν ἀνθρωποκεντρικὴ, μὲ σχέσεις ἰσότιμες καὶ ἀνεξάρτητες μὲ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτονόητη παράκαμψη τοῦ ἱερατείου τοὺς· αὐτὴ τὴν πτυχὴ μᾶς διδάσκει ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην», καὶ στὶς ἄλλες τραγωδίαις του, ὅπως καὶ ὀλόκληρη ἡ ἑλληνικὴ σκέψη τουλάχιστον στὴν ἀκμὴ της. Ἀλλὰ, ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ ἰσότιμες σχέσεις μὲ τοὺς θεοὺς ἀπαιτοῦν καὶ προϋποθέτουν τὴν ἐμμέλεια καὶ τὴν ἰσηγορία· ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, ὁ πατριάρχης Φώτιος καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν τραγωδιῶν ἦταν συνεχῆς στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ἔστω κι ἂν ἡ ἐμμέλεια δὲν ἦταν ζῶσα καὶ ἡ ἰσηγορία ἀπουσίαζε σχεδὸν πλήρως, ἀλλὰ δείχνουν ὅτι ὑπῆρχαν ἀρκετὰ στοιχεῖα τοὺς στὶς πόλεις τοὺς καὶ στὴν παράδοση τῶν κοινοτήτων.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν «Παρεκβολῶν» τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταδεικνύει ὅτι τὰ μαθήματά του ἦταν κοινὸς τόπος στὴν βασιλεύουσα καὶ τὰ συζητοῦσαν πέραν τῶν αἰθουσῶν διδασκαλίας, στὰ φιλολογικὰ σαλόνια καὶ στὰ μοναστήρια τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως καὶ στὶς φιλολογικὲς συναντήσεις στὶς διάφορες πόλεις της. Ἄλλωστε ἡ θύραθεν παιδεία ἦταν καθιερωμένη, δηλαδή ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίας γραμματείας καὶ στὰ μοναστήρια ἐκτὸς τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας· ἐπιτρεπόταν ἡ διδασκαλία καὶ ὁ διάλογος γιὰ ὅλα καὶ περισσότερο γιὰ τὸν Ὅμηρο, τοὺς τραγικοὺς καὶ κωμικοὺς, τοὺς ἄλλους ποιητές, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς φιλοσόφους, ῥήτορες καὶ ἱστορικοὺς⁶³. αὐτὸ ἴσχυε κατὰ τὴν ἴδια παράδοση στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ

⁶² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», ὁ., ἀ., σελ. 28, κ., ἐ., καὶ «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 58, κ., ἐ.

⁶³ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ᾠδὰς ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 33, 41, κ., ἐ.

νεολληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ὅταν ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι ἦταν ἱερωμένοι. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν θύραθεν παιδεία καὶ στὸ πανεπιστημιακὸ ἄσυλο στὴν Δύση· τὸ ἄσυλο σημαίνει τὴν διατήρηση τῆς περιοχῆς τοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀπαγόρευση ἐπεμβάσεως σὲ αὐτὴν τῆς βασιλικῆς ἢ αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, εἶναι προέκταση τῆς συστατικῆς λογικῆς· ἡ θύραθεν παιδεία σημαίνει τὴν πλήρη ἐλευθερία στὴν ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιῶν περιοχὴ, ἀκόμη καὶ μέσα στὰ μοναστήρια, γιὰ διάλογο καὶ ἔρευνα, ὡς ἔκφραση τῆς διασταλτικῆς λογικῆς. Ἀπαγορευόταν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας καὶ μόνο, ἐνῶ ἐπιτρεπόταν σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους χώρους· φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ περιπτώσεις διωγμῶν καὶ θρησκευτικῶν συγκρούσεων, ἀλλὰ Ἰερά Ἐξέτασις δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ὡς ἰδέα. Ἡ συμβίωση τῶν κατοίκων τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸ λογαοδικόν, ὄχι μόνο στὴν θρησκευτικὴ λατρεία, ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινή τους ζωὴ εἶναι ὀλοφάνερη, παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἀρκετά, ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μουσικῆς, μέσω τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως, δημοτικῆς ἢ λαϊκῆς, πείθει· ὁ διάλογος μὲ τὴν ἀρχαία γραμματεία εἶναι συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει ὁ «Τιμαρίων» καὶ ἄλλα ἔργα, ἀλλὰ καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων γιὰ τοὺς ἐχθροὺς τους, Σκύθες, Μῆδοι, Τριβαλλοί...

Ἡ πρόκλησις τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας εἶναι ἡ μεγαλύτερη στὴν νεώτερη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, διότι καλεῖται νὰ προσαρμοσθεῖ σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς ἀπ' τοὺς γνωστούς της καὶ σὲ ἄλλο ἦθος σπάνιο στοὺς πρωταγωνιστοῦντες στὴν ἐφαρμογὴ της λαοὺς της· ὁ προφορικὸς πολιτισμὸς οὔτε ὡς ἀπόηχος δὲν εἶναι γνωστὸς στὴν γραπτὴ ἱστορία τους, ἐνῶ εἶναι καὶ πλήρως ἀσύμβατος μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ τους ἀντίληψη τῶν τελευταίων αἰώνων. Ἡ ἐπιτυχία ἀπέναντι στὴν πρόκληση θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπ' τὴν ἰκανότητα προσαρμογῆς τῶν λαῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τους στὶς νέες συνθῆκες, ἀπ' τὴν εὐαισθησία τους στὴν συνεχῆ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους ὡς συμπληρωματικῆς λειτουργίας στὴν ἐνιαία ἀγορὰ καὶ Ἄγορὰ τοῦ κλεινοῦ πλανήτου. Μόνο μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς εὐαισθησίας της ἔχει τὶς δυνατότητες ἡ ἀνθρωπότης νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὴν κλιματικὴ ἀλλαγὴ, ἐνιαῖος καὶ ἀδιαίρετος εἶναι ὁ ἀγώνας.

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Ἰανουάριος-Μάρτιος 2016